

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

№46
(19083)

2018 чылдың
апрель 19
четверг

Хүннүн үнери — 05:15
Ажары — 19:43
Хүн дурту — 14:28

Садар өртээ хостуг 12+

Амыдыралчы өг-бүлө

УЛУСЧУ УС-ШЕВЕР

республиканың сумуларында мал-маган тудуп, амыдырап-чурттап турар өг-бүлөлөргө саны хой. Оларның бирээзинге Би-Хем кожуунун Аржаан суурда Аяс Сурунчук биле Айлаш Салчактың өг-бүлезин хамаарыштырып болур. Амыдыралчы, эрес-кежээ өг-бүлө бо хүнде 40 ажыг шээр малын элчип-селчип кадарып турар. Кадатта кулунуг беги биле молдургазы база бар. Амгы үеде олар 6 анай, 6 хураганы онча-менди доруктуруп алган. Мал оолдаашкыны апрель төнчүзүңгө чедир уламчылаар, ам-даа анай-хураган немежир. Кышты хүр ажары-биле эрткен чылын сизген-ширбиилди четчир кылдыр белеткеп алган.

Мал-маган өстүрер салым-чаяанын аңгыда өгнүң эр ээзи салгал дамчаан шевевер. Адазының ажил-херээн уламчылааны ол. "Миннип кээримге-ле, ачам — чек-оол Николаевич чүгөн, чулар, кижен чаппа олурар. Ол аът тергезинден бээр чаппа кылып турган. Школаны дооскаш, Омск крайга шериг албан-хүлээлгем элчиргеш, ада-иёмнүн малын малдавы-шаан, национал идик-хеп даарап, аъттың дериг-херекселин кылып турдум. Аңаа немей катым Демир-оол Сагаановичтен аңаа өгнүң кезектерин кылырын өөренип алдым. Өөм ишти Айлаш-биле кады чурттаанывыстан бээр 7 чыл чедип тур-бис. Ол ыраккы Мөңгүн-Тайга кожуунун Азыл-Хая сумуздундан кижини.

Чайгы үеде даштын чадырымга өгнүң каналарын, хараачазын, ынааларын, кижин чазап, кышкы үеде национал тон, чечок, бөрт, идиктерни даарап турар мен. Чамдыкта чагыглар көвүдээр, шуут ай чок алаар. Тыва идик-хеп даараарда, мал-маганывыстың кечин эттээш, а өг ажыг чазаарда тал, хады, хадың ыяш-арын ырак эвесте тайгадан кезип алыр мен. Тыва идикти неделя хире даараар мен. Ооң өртээ — 3 муң рубль" — деп, ше-ер чугалады.

Чылдың дөрт эргилдезинде чаңгыс өг-чурттугларының чагыгларын хүлээп, акша-төгерики ажилдап ап турар ызымаккай аныак өг-бүлө өскөлөргө негер-чижек. Өшкү сүдү эм шынарлыг еп кижин бүрүзү билер. Часкы үеде ава өшкү сүдүндөн уругларынга кадык-ы, сүттүг шайын хайындырып алыр. Өг-бүлениң улуг оглу 3 класс, ортун кызы класс, 4 харлыг хеймер оглу уруглар адынче барып турар. Ада-иези уруг-арын бичиизинден тура ажил-агыйга,

мал-маганга ынак кылдыр өөредип кижизидип турар. Ажил-амыдыралыңа херек ийи чик автомашина өг-бүлөгө бараан болурунга кезээде белен.

Суурда ажил-агый талазы-биле байдал нарын. Аныак өг-бүлө мал-маган-биле халбактанчып, боттарының күжү-биле амыдырап-чурттап турар. Айлаш уругларын школа, уруглар садынче үдеп, уткуп, эртенги, дүштеки, кежээки аш-чемин кылып, хой, өшкүзүн кадарып, саап турда-ла, хүн эрткени билдиртпес. Аяс Сурунчук артык чарыгдал үндүрбейн, өг-бүлезиниң идик-хевин боду даарап берип турар. Шевеверниң бөргүнүң артын кажык-биле каастаанын эскердим. Ону

бодунуң чогаадыкчы көрүжү-биле кылып алган болду.

Аяс Сурунчук республика деңгелинде үнүп, бүдүрүп турар барааннарын интернетте социал четкилер дамчыштыр сadyп-сайгарар сорулгалыг. Ылаштан чазап кылган өг кезектериниң болгаш даараан национал идик-хевиниң чуруктарын аңаа салып, чагыгларны хүлээп алырын планнап турар.

Кызымаккай, амыдыралчы өг-бүлөгө моон-даа соңгаар чогаадыкчы ажилдаарын, сadyп алыкчылары көвүдээрин база ажил-ижинге чедишкиннерни күзедим.

Шончалай ХОВАЛЫГ.

Авторнуң тырттырган чуруу.

Чагыдылга-2018

«ШЫН» — ТӨӨГҮЛҮТ СОЛУН

«Шын» солуннуң 2018 чылдың чагыдылгазы Тываның үлүг почта салбырларында бо хүннерде чоруп турар. Аңчангаш «Шынны» үезинде чагыдып алырынче республиканың ырак-чоок булуңнарында чурттап турар хүн-үлүг чонувусту, бижикилеривисти, номчукчуларывысы кыйгырдывыс!

ПОЧТА ТАВАРЫШТЫР

Индекс	1 айда	3 айда	6 айда
11530 — хуу кижилерге	179,83	539,49	1078,98
31730 — организацияларга	189,83	569,49	1138,98

РЕДАКЦИЈАДАН БОТТАРЫ КЭЭП
АЛЫР КЫЛДЫР ЧАГЫДАР БОЛЗА

Индекс	1 айда	3 айда	6 айда
11530 — хуу кижилерге	96,00	288,00	576,00
31730 — организацияларга	120,00	360,00	720,00

Хүндүлүг чонувус! «Шын»
солунну үезинде чагыдып
номчуңар!

Хүннүн медээлери

ИЕЛЕР ШУУЛГАНЫ

Даарта, апрель 20-де, 11.00 шакта республиканың иелериниң дөрткү шуулганы ажилын эгелээр.

Моон мурнунда апрель 12, 13, 14 хүннеринде иелерниң республика шуулганының баштайгы чадазы — иелер чыыштары мурнуу, төп болгаш барыын кожуннарга болуп эрткилээн.

ҮШ ТАЛАЛЫГ ДУГУРЖУЛГА

"Енисейниң Сибири" төлевилел-биле кады ажилдаарын үш регион дугурушкан. Красноярск крайның губернаторунуң хүлээлгезин күүседип турар Александр Усс, Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол, Хакасияның Баштыңы Виктор Зимин дугуржулгага атты салган.

«Енисейниң Сибири» мега-төлевилел — дыка хой талазы-биле онзагай. Бирээде, үш регионнуң — Красноярск край, Хакасия база Тываның шаг төөгүдөн бээр экономиктиг болгаш культурлуг харылзааларын катап ажыдып, байлак курлавырын каш катап көвүдөдир. Ийде, Сибирге улуг макрорегиону тургузар бирги арга-дуржулга эргелеп-башкарылганың болгаш кады ажилдажылганың чаа аргаларын ажыдар. Ону төлевилел удуртулгазы-биле башкарганы дээр. Россияның делгем хөгжүлдө стратегиязының баштайгы төлевилели болуп «Енисейниң Сибири» федералдыг эксперттерниң сонургалын болдурган. Чугаа регионнарның административтиг каттыжышкынының дугайында эвес, а субъект бүрүзү боду төөгүлүг, национал онзагайлыг, бот-тускайлаң культуралыг. Хой националдыг федеративтиг Россияның күжү болгаш байлаа ында. Ниитиниң чаагай чоруу дээш регионнарның эрге-ажыын каттыштырарынче кичээнгейни углаан бис» — деп, Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол санап турар.

"Норникель", "Полюстар", СГК, Курагино — Кызыл демир-оруну тудар, Элегес хөмүр-даш чыдынын шиңгээдир, көдээ ажил-агыйын хөгжүдөр улуг инвестиция төлевилелдери "Енисейниң Сибиринче" кирген.

АЙЫЛ ЧОК ЧОРУКТУ
ХАНДЫРАП

Апрельдин 20-де Тываның Чөөн-Хемчик кожуунга республиканың аът чарыгы чаңчыл езугаар болуп эртер. Чазактың аппарат хуралында Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол маргылдаа үезинде айыл чок чорукту хандыра-ры-биле шупту хемчеглерни алырын чарыштың организастакчыларындан негээн. Ылаңгыя чарышка аът мунукчулары кылдыр бичи оолдарның киржирин бүрүнү-биле хоруурун организакчыларга сагындырган.

ЧОННУ ХҮЛЭЭП АЛЫР

ТР-ниң прокурору Александр Боровков даарта, апрель 20-де, Чаа-Хөл кожуунун Чаа-Хөл суурга дүш соонда 14.00 - 16.00 шакка чедир хамаатыларны хүлээп алырын дыңнаткан.

Хамааты кижиниң конституция езугаар эргелеринге болгаш хосталгаларыңга база кожунда эрге-хоойлу, корум-чурум айтырылганыңа хамаарыштыр чоннуң хомудалдарын, санал-оналын дыңнаар.

Тываның Баштыңының ажыл-херээ

КӨВҮРҮГНҮ 2019 ЧЫЛДА ДООЗАР

Красноярскиниң экономиктиг шуулганының үезинде Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол Кызылда көвүрүгнү чаартып кылып ажилдар 2019 чылда доостурун дыңнаткан.

"Көвүрүгдө эде тудуушкун ажилдары эгелзэн, а 2019 чылда ону доозар бодалдыг бис. Эде чаартылга ажилдары дээр-даа болза, херек кырында 2-ги класстың тудуг ажилдары чоруп турар, ооң түңнелинде дөрт дилиндекте шимчээшкенин апаар бис" — деп, Ш. Кара-оол чугаалаан.

2017 чылда эде тудуушкун ажилдары эгелзэн, бюджеттиң аңгы-аңгы деңгелдеринден 211 млн рубльди ол ажилдарже тускайлаан. Хем кежир көвүрүгже ниитизи-биле 1,26 млрд рубльдиң акшаландырышынын кирип, 2018 чылда 540 млн рубльди угландырган.

Амгы үеде Кызылда Улуг-Хемни кежир чаңгыс көвүрүг ажилдап турар, ол 2013 чылда чер шимчээшкенин когарат, озал-ондактыг байдалда келген. Хүнде 1,5 муң машина эртер кылдыр санаан көвүрүгүл, херек кырында 15 муң хире транспорт аймаа аай-дедир аргыжып турар. Эде тудуушкун ажилдарын доозуптарга, көвүрүгнү эрттирилге күчүзү ийи катап улгадыр.

АРГЫЖЫЛГАНЫҢ БЕЛДИРИ

Кызылдың аэропорту Азия чурттарының чүүк сөөртүлгезинин белдири апаар чадавас дээрзин Красноярскиниң экономиктиг шуулганының үезинде Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол демнежилге чурттарының телеграф агенттигине (ТАСС) дыңнаткан.

"Дыка улуг звес-даа болза, чүүк терминалын Кызылга тургузар арга бар. Россияның эң кыдыг чери — Кызылда аэропорт таварты азий диптиң өске талазынче ужул чоруп болуру, факт-тыр" — деп, Ш. Кара-оол чугаалаан.

Аэропорттун уждуп-хондурар шөлүн эде чаарткан соонда, чаа шөлге хондуруушкуннар февраль айда-ла эгелзэн. Чырык хандылар дериг-херекселдерини эптээрин июнда доозар. Ооң соонда Тываның кол авиахаалгазын ажилдарына «бюрократчы ажилдарны» кылыры артар деп, регионун баштыңы демдеглээн.

2018 чылда Кызыл — Улан-Батор (Моол) рейсти ажилдары планнаттыган, ол ышкы Кызыл — Пекин база Кызыл — Урумчи авиамаршруттарының организастаар талазы-биле авиакомпанияларны хаара тудар ажилдар шапкынчаан деп телеграф агенттигине Тываның Чырааның парлалга албаны тайылбырны берген.

Аэропортту эде чаартып ажилдар эрткен чылын эгелзэн. 2016-2017 чылдарда 1,05 млрд рубль хемчээлдиг инвестицияны аэропорттун уждуп-хондурар шөлүн чаартырынга кириген. "Россияның транспорт системанын хөгжүдери" деп федералдыг тускай сорулгалыг программа-биле «Аэропорт комплекзин эде тудары (Кызыл хоорай)" деп инвестиция төлөвилели боттанып турар.

Тываның Баштыңының парлалга албаны.

Апрель 12-13-те Барыын-Хемчик кожуунга ТР-ниң Дээди Хуралының хуннери болуп эрткен. ТР-ниң Дээди Хуралының (парламентизинин) Даргазы Каң-оол Даваа баштаан депутаттар үш-дөрт аңгы бөлүккө чарлып алгаш, баштай кожууннун аңгы-аңгы сумуларынга чедип, ында ажил-иштиң болгаш чоннун амыдырал-чуртталгазының байдалын өөренип көргөн.

ТР-ниң Дээди Хуралының Даргазы Каң-оол Даваа Аянга-ты сумузунга чедип, ында мал ажил-агының хөгжүлдээзинин айтырынын кичээнгенин углап, сүт болгаш эът продукциязының садыг-сайгарылгазының дугайында чугааны сумунун удуртулгазы-биле чугаалашкан. Ооң соонда хөй ажы-төлдүг Орлана биле Тимур Дегелерниң өг-бүлезинге четкен. Бо өг-бүлө 2015 чылда бодунун төлөвилелин камгалап, күрүнө деткимчезин алгаш, хлеб быжырап пекарняны ажадыр аргалыг болуп, сумунун чурттакчыларын амданныг хлеб-биле хандырып эгелей бергенер. А 2017 чылда Дегелерниң өг-бүлөзү «Аккыр хоюм» деп кожуун чергелиг социал төлөвилелдин киржикчилери болуп, он хойну «Чаңгыс демниг Россия» партияның деткимчези-биле алгаш, амгы үеде хураганнарын онча-менди дооруктуруп ажаап ап турар. Олар «Инек — чөмгөрикчи малым» республика төлөвилелиниң база киржикчилери. Чорук-херээ чогунгур аныктарны ада-иелери деткип, дузалажып турар. Каң-оол Тимурович демниг өг-бүлөгө моон соңгаар-даа улуг-улуг чедиишкенин болурун күзээн.

1970 чылдарда туттунган Аянга-ты школының өөреникчилеринге К.Т. Даваа ДХ-ниң энергетика, тудуг, транспорт болгаш чуртталга-коммунал ажил-агый комитетинин даргазы Алдын-кыс Коңгар-биле чигир-зиг аш-чөмүгү чедип, спортчу идик-хептерни белекке берген. Башкылар-биле ажык чугааны кылган.

Улаштыр парламентарийлер Бижиктиг-Хая сумузунга четкен. Кижик көжээге саң салырының езулалын кылган.

Барлык сумузунга оларга депутаттар Маргарита Чүлдүм биле Амир Монгуш катчып келген. Барлыктың удуртукчулары-биле сумунун келир үеде өзүп-хөгжүлдээзинин айтырын сайгарып чугаалашкан. Чаа бажыңнар ында хөйү-биле туттунуп турар, а оларны электрик-биле хандыраарының айтыры бергедээшкенин таваржып турарын болгаш чаа школа, чаа участок эмнелгезинин дугайында айтырылганы аңаа чугаалашкан.

И. Самойленко фельдшер пунктузунун эмчилери-биле.

ТР-ниң Дээди Хуралының Барыын-Хемчик кожуунга хун

АЖЫКТЫГ УЖУРАЖЫЛГАЛАР

ДХ-ниң Даргазы К. Даваа Барыын-Хемчикке ужуражылга үезинде

Аксы-Барлык сумузунга депутаттар үер-чайык теманы кол кичээнгейге ап чугаалашкан. Улуг чаас-чайык келир болза, суму сугга алзырының айылы улуг болуп турарындан хем өрү сугнун агымын чая тудар дамбалар тудары чугула деп түңнелди үндүргөннер.

Айыыл чок чорук комитетинин даргазының оралакчызы Олег Сарыглар Барыын-Хемчик кожууннун эрге-хоойлу камгалалының органның ажилдакчылары-биле ужуражылгаларны эрттирген. Олег Доржудоевич ылаңгыя полицияның участок төлээлеринин ажил-чорудулгазын, кожуун девискээрин дамчыштыр хоойлуга удур арага аймааның кири сөөртүлгезин, назы четпээннер ортузунда кем-херек үлгедиишкенин онза кичээнгейге ап, сайгарып чугаалашкан.

ДХ-ниң социал политика комитетинин даргазы Ирина Самойленко база ооң оралакчызы Ульяна Монгуш олар элзэн каш өөредилге албан черлеринин, медицина организацияларының болгаш өг-бүлөгө болгаш уругларга социал дуза төвүнүн ажил-чорудулгазын сонургап, эргий кезип көргөш, санал-оналдар болгаш кирген дилеглерни шийтирилээри-биле кандыг ажилдарны кылыры чугулазын тодараткан.

Апрель 13-те Кызыл-Мажалыкта Олег Намдараа аттыг Культура ордузунга депутаттар кожууннун чурттакчы чонуну ужуражып, ажил-ишчи ужуражылгаларының түңнелин аңаа чугаалашкан. Барыын-хемчикчилеринин мурнунга ТР-ниң Дээди Хуралының Даргазы К.Т. Даваа түңнел илеткелди кылган.

«Дээди Хуралдың кожуун-

нарже мындыг үнүүшкүннеринин кол-ла сорулгалы хамаатыларны дүвүредип турар айтырыл-лар-биле амы-хууда чедип барып таныжып, чурттакчы чонга болгаш тус черниң эрге-чагыргазына кандыг дуза, деткимче чедирип болурун кады сүмележи, чугаалажыры болур. Барыын-Хемчик кожуунга ужуражылгалар үезинде ында кызымаккай, ажил-ишчи чон амыдырал-чурттап турарын база анык удуртукчулар боттарының план, сорулгаларын амыдыралга боттандыра дээш шудургу ажилдап турарын эскердвис. Ужуражылгаларның түңнелинде чондан кирген саналдарны, сүмелерни өөренип көргөш, Дээди Хурал тускай доктаалды ажилдап кылып. Ол доктаалдың күүселдизин парламент хыналдага алып дээрзин силер бүгүдөгө дыңнадып тур бис» — деп, ол чугаалаан.

Губернатор төлөвилелдеринин дугайында чугаалап тура, Каң-оол Тимурович «Мээң чурттап турар суурум» деп төлөвилелге Барыын-Хемчик кожуундан Аянга-ты сумузу киржир кылдыр шийиттингенин өөрүшкү-биле демдеглээн. Туризмни сайзырадыры-биле кандыг ажилдарны кылза чогуурл дээрзин ук сумунун чурттакчылары болгаш удуртулгазы эки билип, ол талазы-биле баш удур ажилдарны кылып эгелей бергенин ол демдеглээн.

Барыын-Хемчик кожууннун 16 анык малчыны «Анык өг-бүлөгө — кыштаг» төлөвилелде кирип турарын, оларның малмаганы шупту кышты хур-менди ашканын, малчын өг-бүлелер депутаттар-биле сырый харылзаалыг өөрүп демдеглээн.

«Күрүнө деткимчезинин ачы-зында силерниң кожуун аажок

шалыпкын хөгжүп-сай турар-дыр. Эрткен чылы Барлык сумузунче чедип чон оруунун кайы хире раанын караавыс-биле бис. Сумунун чурттакчылар дилзэн езугаар Кызыл-лыктын Эрги-Барлыкче астылыг орук тудуу эгелзип ажил шуудай бергенин эрт тур бис, ынчалза-даа шимчээр айтырыллар бар-ды деп, Каң-оол Даваа чугаалаан.

Оон аңгыда К.Т. Даваа хамаатыларны хууда хүлүп турган үезинде тургусту айтырылларга доктааган. Мажалыкка чаа школа турдугайында ТР-ниң Башы Ш.В. Кара-оол-биле сайгачугаалажырын, ол айтты шийтирилгетине бээр дээрге бүзүрелин илереткен. Диде кады акшаландырыкын дугайында баш бурун дугуржулга бар болуп турдынаткан.

Аянга-тыга чаа школа федералдыг программаже берген, ынчалза-даа ооң хуузы дыка ырак болуп турары ону чоокшуладырынын айырын канчаа-даа тургаш шийтирилээрин аазаан.

Түңнел хуралга Каң-оол Даваа чурттакчы чоннун айтырылганын база харылап Кызыл-Мажалыктың хоочурттакчызының чунар-бажа хамаарышкан айтырын ол контролга алып болган. Айтылган харылаан соонда, ТР-Дээди Хуралының шанналда мурнакчыларга тывыскаан.

ТР-ниң Дээди Хуралы Барыын-Хемчик кожуунга хуннери ийи таланың спортчу командаларының хол бөмбүү, бас болга спортчу маргылдаалары биле доозулган.

Светлана ДАЧЫН

Херэзженнер шимчээшкениниң хоочуннары

Республиканың иелеринин 4-кү шуулганының киржикчилеринге байыр!

ӨГ-БҮЛЕ – БҮДҮН ӨРТЕМЧЕЙ-ДИР

Апрель 12-нің хүнү. «Кады чор сен, авай», «Ак-көк Хемчик, Алаш...» дээш Кызыл-Мажалыкта Олег Намдараа аттыг культура одааның ажилдакчылары биле хоочуннар шүлүктөп, ырлап тургаш, шуулганга келген аалчыларын уткуп ап турганнар. Чоннуң сагып келген өзү-чаңчылын өзугаар ак, көк, сарыг, кызыл, ногаан кадактарын сунуп, амыр-менди солчуп, өзүлавышаан, ал-боттары, ажы-төлү, дөргүл-төрелдери кадык-чаагай, мал-маганы хур кыш ашканын айтыржып чугаалашкан, уурук-сууруктап Культура бажыңынче кирип турганнар. Культура одаанче кире бээрге, барыын талакы кожууннарның уран шеверлеринин ажилдарын, тыва аъш-чем аймаан хөйү-биле делгеп салган. Ында чүнү чок дээр, ак сүттен каш янзы чөмни мөген-бүрөнчилер делгеп салган. Кызыл-Мажалыктың, Ак-Довурактың шеверлеринин аргып, дараан ажилдарын болгаш чураан чуруктарын база хөйү-биле делгээн.

Ол хүн Барыын-Хемчик кожууннун төвү Кызыл-Мажалыкка чеди кожууннун төлээлери иелер шупту чыгып кээп, «Чедимчелиг өг-бүлө – чечектелген Тыва», «Өг-бүлө – улусчу чаңчылдарның шыгжамыры» деп кыйгырыгыг шуулганга дыка идепкейлиин биле киришкеннер. Байырлыг ажалдышкынны Россияның, Тываның болгаш Барыын-Хемчик кожууннун боттарының кадык ырылары-биле ажиткан. Оң соонда-ла ТР-ниң Дээди Хуралының депутаттары Алдын-кыс Конгар, Ульяна Монгуш, Александра Донгак, Маргарита Чүлдүм олар шуулганын ажалып, оң ажалын башкарып шуптурганнер.

Баштайгы илеткелди Ак-Довурак хоорай чагыргазының даргазының социал-политика талазы-биле оралакчызы Байлак Күжүгет хөй уруглар-ның үлегерлиг өг-бүлениң дугайында таныштырган. Бөгүнгү сан-түңнер-биле алырга, Ак-Довуракта 13588 чурттакчы бар. Оң иштинде 394 өг-бүлө хөй уругларлыг. Оларның арасында хөй-ниити ажилдарына идепкейлиг, үлегерлиг ада-иелерни демдегледип тура, Ува-я Ондар деп кырган-аваның идепкейлиин, чонга үлегерин изаалап чугаалаан. Ол чеди ругну төлөптиг кижилер кылыр өстүрүп каан. Амгы үеде чалтанчыг уйнуктарының эң наак, эң эргим, чылыг сөстүг кырган-авазы. Чурттап олурар юрайының чаагайжыдылгазы, руум-чуруму, хөгжүлдөзү дээш чыгыш човап чоруур. Ува-я Сен-тевна бодунуң бодалдарын элдер мурнунга: «Уругларның кизилдиги өг-бүледен эгелээр. Амгы үеде тыва чоннуң четпес лазы бар-дыр, бичии уругла-

рын куда-дойже эдертип алыр. Бо чижек ниити чурумга таарышпас. Куда-дой болган черже назы четпээн ажы-төл барбас болза эки» — деп дүвүрелин чугаалаан.

Сүт-Хөлден Маадыр ие Маспын Ондар

Дараазында Мөңгүн-Тайганың илеткелчизи Саида Салчак база-ла кожуунунда мурнакчы малчын өг-бүлелерин демдегледээн. Көдээ ажал-агый адырынга 48 чыл иштинде бараан болган Каргы сумузундан Азын-оол, Дарья Чүлдүм-оолдарның база Мөген-Бүрөн сумузундан Элбек, Надежда Хертектөрнүн аныяк өг-бүлелеринин ажал-ижин таныштырган. Оон-даа өске үлегерлиг малчыннар хөй, бо удаада чүгле каш чижекти киригенин ол чугаалаан. Мөңгүн-Тайга кадыгыширин агаар-бойдустуг, тура-соруу күштүг чоннуң чурту. Бо хүнде 6668 чурттакчылыг, 1914 өг-бүлө бар, оң иштинде 463 өг-бүлө хөй ажы-төлдүг.

Оларның соонда кожала-ры Өвүрнүн социал-политика талазы-биле оралакчызы Ал-

Чөөн-Хемчиктен Байлак Ондар биле Белекмаа Монгуш

дынай Хирбээ хөй уругларлыг үлегерлиг Алдын-Байыр, Сурмаа Хертектөрнүн өг-бүлениң дугайында илеткээ. Уруглары Дая, Чаяна, Ендан олар база ыры-хөгжүмгө сонургалдылар. Уран талантылыг өг-бүлө боттарының хөгжүм херекселдеринге үдеткен чараш аялгаларын бараалгаткан.

База бирээзи улустуң сонургалын оттурган «Чедишкинниг малчын өг-бүлө» деп илеткелди Чөөн-Хемчиктиң төлээзи Байлак Ондар таныштырган. Кожууннун арат ажал-агыйларын, малчыннарын, биче бүдүрүлгелерин кончуг тода болгаш кысказы-биле чугаалаан. Бо кожууннун 11 суурунда 22919 чурттакчы бар. Республикада улуг кожууннарның арасында. Оң иштинде 6192 өг-бүлө бар. Үлегерлиг малчын өг-бүлелери база эвээш эвес. Оларның бирээзи «Аныяк өг-бүлө» — кыштаг» төлевилелдин киржикчилери Адыгы, Белекмаа Монгуштар. Өгнүң кыс ээзи Белекмаа бодунуң өг-бүлениң, чымыштыг ажалының дугайында чуруктарын көргүспүшаан, таныштырган.

Барыын-Хемчиктиң төлээзи Айлаң Ооржак чедишкинниг ажилдап турар малчыннарын дугайында илеткээ. Бо кожуун 12400 чурттакчылыг. Хөй уругларлыг өг-бүлелери 3349, оң иштинде 230-и малчын өг-бүлелер. Илеткелчи алдарлыг малчыннарын чоргаарал-биле адап тура, Сүүр-оол Монгуш, Кенден Ооржак, Серет Ооржак, Алдын-оол Ооржак, муңчу малчыннар Юрий Күжүгет, Сергей

Күжүгет (кайызы-даа ТР-ниң алдарлыг малчыннары), алдарлыг чылгычы Улар-оол Монгуш, көдээ ажал-агыйның алдарлыг кижилери Алдын-кыс Ооржак, Орлан Монгуш чымыштыг иштиң мурнакчылары дээрзин демдегледээн. Сөөлгү чылдарда «Аныяк өг-бүлө» — кыштаг» төлевилелинин киржикчилери шудургу ажилдап туралар. Аныяк өг-бүлелер Андрей, Тайгана Ынаашыраптар, Сыдым-оол, Айдана Ооржактар оларны чоргаарал-биле адаан.

Оонундай Бай-Тайгадан «Өг-бүлө» — улусчу чаңчылдарның шыгжамыры» деп илеткелди Сайлык Уртунай таныштырган. Бо илеткелде салым-чаянның өг-бүлө Андрей, Чечек Өпейлерниң дугайында онза-лап чижекке чугаалаан. Олар 40 чыл кады чурттаан, беш уруглуг үлегерлиг, найыралдыг, эртем-билиглиг өг-бүлө. Уруглары шупту ыры-хөгжүмгө

83 харлыг Маспын Ондарның уругларын кавайга өстүргенин немей чугаалады. Он бир уруглуг Маадыр ие боду база шуулганда киржип чедип келген. Ол хире бедик тура-соруктуг аваның уруу Клавдия Донгак кады келгеш, кавай дугайында авазының чугаазын илеткелде кириген. «Тыва кавайга өскөн уругнуң дурт-сыны чараш болур. Мен уругларымны кавайга аадып чайгап өстүрдүм. Амыдыралыңарга ажыглаңар деп аныяк-өскөнни кыйгырдым» деп бижээн. Бо илеткелде Деспил-оол Санчы чогаалчының шүлүүндөн одуругну киригени онза чорду.

Тайга черниң пөжүнейден Таарыштыр эптеп чазаан Тыва кавай сээң-биле Тыным, хиним мөңге тудуш дээш чеченчидип каан.

Кожууннарның илеткелчилеринин соонда ТР-ниң өг-бүлө болгаш ие-чаш камгалаар агентилелиниң даргазы Саида Сенги, Сайлык Борбак, Тываның Херээженнер эвилелинден төлээ Светлана Ооржак болгаш Тываның психологтар ассоциациязының ажилдакчызы олар база боттарының ажал-чорудулгазын таныштыргаш, аваларга байыр чедирип, чылыг сөстөрүн чугаалаан.

Барыын талакы чеди кожууннун иелеринин 4 дугаар шуулганын ТР-ниң Дээди Хуралының депутаттары Ульяна Монгуш, Алдын-кыс Конгар, Александра Донгак, Маргарита Чүлдүм түңнөп, эки илеткелдерни демдегледип, шаңнал-макталды идепкейлиг аваларга тывыскан. Барыын кожууннарны төлээлеп, Сүт-Хөл, Өвүр болгаш Чөөн-Хемчиктиң илеткелчилери республика чергелиг шуулганга киржир деп түңнелди үндүргөн.

Шуулган үезинде боттарының арга-сүмезин чугаалап турар

Тываның психологтар ассоциациязының ажилдакчылары

сундуг болгаш культура адырында ажилдап турар. Андрей Хертекович делегей чергелиг фестивальдарның каш удаа киржикчизи. 2003 чылда «Хемчик» деп өг-бүлениң фольклорлуг бөлүүн тургузуп алганын илеткелге тодаргайы-биле чугаалаан. Андрей, Чечек Өпейлер боттары шуулганың киржикчилеринге баштак-хөглүг кожамыын сонургадап ырлашкан.

Солун илеткелдеринин бирээзин Сүт-Хөл кожуун чагыргазының даргазының социал политика талазы-биле оралакчызы Светлана Соскут таныштырган. «Өг-бүлө» — улусчу чаңчылдарның шыгжамыры» деп кыйгырыгга даянып алгаш, тыва чоннуң эдилели, чаш уругну аадып өстүрер кавайның дугайында тайылбырлады. Кожуунда улуг назылыг

авалар база бар. Ам дараазында куда-дой дугайында чугаалажып көрээлиңерем дээш оон-даа өске амыдыралчы чагыгларны кирип турары демдеглексенчиг. Кызыл-Мажалыкка эрткен шуулган бедик деңгелге эрткен, кожууннарда эң-не идепкейлиг иелерни депутаттар-даа, үстүндө адааным удуртукчулар-даа хүндүлөп бижиктер болгаш өртектиг белектер-биле шаңнап турары өөрүнчүг. Өг-бүлө дээрге, шынап-ла, бүдүн өртемчей-дир. Ону кыс кижичылыг куспала-биле куужактап алган чоруур, а оларның камгалакчызы — өгнүң эр ээзи болур.

Ася ТЮЛЮШ.

Кызыл — Кызыл-Мажалык — Кызыл.

Авторнун тырттырган чуруктары.

Дээди Хуралдың депутаттары У. Монгуш, М. Чүлдүм Мөңгүн-Тайганың төлээлери-биле.

Өөредилге адырында

ЧЕДЕН ЧЫЛДА ҮЗҮКТЕЛ ЧОК

Бай-Тайга кожууннун өөредилге эргелели тургустунганындан бээр 70 чыл оюнуң юбилейин удавас демдеглер эрттирер. Ук эргелелдин хоочуннары – 30 чыл ишти үзүктел чок ажилдап келген Хемчик-Бажының кыстары Байлак Конгар биле Галина Баавылдыр. Амгы үеде олар аныяк башкыларга аргасүмезин кадып, өөредилге эргелелиниң сайзыралы, хөгжүлдэи дээш улуг үлүг-хуузу кирип чоруурлар.

Байлак Салчаковна Конгар Бай-Тайга кожууннун Бай-Тал суурга хей ажи-төлдүг, ажил-ишчи өг-бүлөгө төрүттүнген, авазы Маадыр ие. Школаны эки өөредилгелиг дооскан соонда, Кызылдың күрүнениң башкы институтун 1988 чылда чедишкенин дооскаш, өскөн-төрзөн школазынга чаптанчыг курзукпайлар 1-ги классчыларны хүлээп алган. Бирги күш-ажылчы базымын оон эгелзэн. Өөреникчилеринге ынак, ажилыңа бердинген аныяк башкы шудургу ажилы-биле улаштыр директорнуң кижизидилге талазы-биле оралакчызы кылдыр база ажилдаан. Каш чылдар

Байлак Конгар

Галина Баавыл

эрткен соонда школаның директорунга томуйлаткаш, Бай-Тал школазынга элзэн аныяк башкыларны хүлээп алган.

Ада-иелер база өөреникчилер-биле сырый харылзаалыг, олут орбас, оожум, топтуг бүдүштүг башкы Байлак Конгарны кожунунун өөредилге эргелелинге инспекторлап ажилдаары-биле чалаан. Үе аайы-биле ол эртем-билиин бедидип, Москва, Томск болгаш өске-даа хоорайларга доктаамал белеткел курстарына өөренип чораан. Өөредилге эргелелинге база Тээлиниң күш-ажыл болгаш социал хөгжүлдэ эргелелинге начальниктеп ажилдааш, кожунга

хей санныг удуртукчулар-биле демниг, найыралдыг ажилдап чораан. Ажи-төлүнүң, хей санныг башкы дуңмаларының, өөреникчилериниң идегелдиг дагыныкчызы. Ооң күш-ажылын үнелеп, РФ-тиң Улус өөредилгезиниң тергини атты база оон-даа хей шаңналдарны тывыскан.

Байлак Салчаковнаның кады ажилдап келген, эки-бакты үлежип, ажил-агының бергелеринге торулбайн, аныяк кадрларга сүмелерин кадып чоруур эки Галина Чанчыповна Баавыл. Ол Мөңгүн-Тайга кожунунун Мугур-Аксынга хей ажи-төлдүг малчын өг-бүлениң тос дугаар

уруу бооп төрүттүнген. Ачазы чылгычы, мал ажилыңа чажындан тура бердинген, авазы Моол Республиканың Улангом-да көшкүн малчын аймактың уруу. Борбак кара карактарлыг, узун чоон чаштыг бичии Галиа көдээниң кадыг ажил-ижинге дадыккан болгаш школачы чылдарында эки өөредилгелиг, школы тергин өөреникчи кылдыр дооскан.

Улаштыр Кызылдың башкы институтунун физика, математика факультетин дооскаш, Мөңгүн-Тайга, Бай-Тайга кожуннарга физика, математика башкылары Бай-Тал суурга ажилдаары-биле чалаан. Школага ажилдап турбушаан, ол хей-ниити ажилыңа идепкейлиг кижип, профэвилелди удуртуп турган. Ооң соонда хевир-сыны чараш база чугаа-домаа кончук чечен-мерген башкыны кожунунун өөредилге эргелелинге методистеп ажилдаары-биле чалаан.

Галина Чанчыповна кожунун өөредилге эргелелинге методист кылдыр ажилдавы-шаан, кожунун башкыларының профэвилелин 15 чыл удурткан. Аныяк башкыларны деткип,

хей-ниити ажилыңа идепкейлиг кижип келген. Баавыл суурнун чурумалдыг бой-кече өөреникчилери-биле экскурсиялаар турган. Хемчик-Бажының малчын аймааңа загай кенни-даа болган. Хемниң шапкынынга чуу өскөн улуг-биче чонга баз чурумалдыг, тывызыксыглеринге сеткилинден ынак башкы. Амыдыралыңа гелер, өөрүшкү, муңгара турза-даа, аңаа черле торчоннуң ажи-төлүнүң келир дээш ажилыңа бердинген.

Ол санап четпес шаңмакталдарның эдилекчии РФ-тиң Улус өөредилгезиниң тергини. 70 чылдың нүүр кожунунун өөредилге шугум кандыг өскерлишкенин баан дээр. Байлак Салчаковна Баавыл 30 чыл ишти үзүктел чок ажилдап келгелеринде чүнү көрбээн дээр.

Амгы үеде Бай-Тайга кожунун өөредилге эргелелин оочальниги Радион Маадырович Донгак билдилгип удуртуп турар. Ол ТР-ниң Чогаалчы эвилелиниң кежигүнү. Моонунда школаларга директор чораан болгаш, ооң арга-сүмезин эртем-билини бедик, ажилда олут орбас. Удавас 70 чыл демдеглээр эргелелде ажил хайныгып турар.

Ажил-ишчи кижилер

Хаан тайганың эдээнде, хүнден хүнге хөгжүп, сайзырап турар делгем, арыг-силиг кудумчуларлыг Бай-Тайгавыс бо-ла болгай. Ында ус-шеверлер, уран талантылыглардан аңгыда спортка хандыкшылдыг тергин ат-алдарлыг спортчулар хей. Чажындан тура-ла аваңгыр, алыс черле өөредилгеге, күш-ажылга, спортка ынак, өскөн-төрзөн черивистиң онзагай кызын силерге таныштырайн.

Чаптанчыг Жанна бөдүүн өг-бүлөгө төрүттүнген. Ада-иезиниң ынак кызы, эки өөредилгелиг, сагылга-чурумнуг, школаның аңгы-аңгы бөлгүмнеринче барып турган. 5 класска спорттуң кадыг хевир бокс болгаш кик-боксу сонугарга берген. Тээлиниң уругларның спорт школазынга спорттуң өске-даа хевирлери хол бөмбүү, бут бөмбүү, хүреш, сумо дээш шупту талазынга кижип ойноп чораан. Ооң тренер-башкызы ат-алдарлыг, хей шаңнал-макталдың эдилекчизи Омак Кыргысевич Шоолай. Школага өөренип тургаш-ла, республика болгаш Россия чергелиг маргылдааларга каш дакпыр кижип, шаңнадып келген. 2005 чылда сумо хүрешке «Россияның тулган чемпиону» деп атка төлөтпөг болган.

Ол Бай-Тайганың Тээли суурда Владимир Кара-Сал аттыг школаның бирги президенти. Школаны эки өөредилгелиг дооскаш, улаштыр Тываның күрүнэ университетиниң күш-культура факультетинче дужаап кирип алган. Студент чылдарында университеттин болгаш Тываның адын камгалап янзы-бүрү маргылдааларга кижип, шаңналдыг черлерни доктаамал ээлеп турган. Оон аңгыда хей-ниити ажилыңа база идепкейлиг, көрүлдөлөргө, мөөрейлерге кижип чораан. 2009 чылда «Университеттин арны» деп фестивальга «Эртем» деп номинацияга төлөтпөг болган. 2010 чылда Тываның күрүнэ

университетин кызыл диплом-биле чедишкенин дооскаш, Кызыл хоорайның №2 дугаар школазынга күш-культура башкылап амга чедир кызымаккай ажилдап чоруур.

Башкының өөреникчилери хоорай база республика чергелиг аңгы-аңгы маргылдааларга кижип, янзы-бүрү шаңналдарны чаалап ап турарлар. Чоокта чаа Красноярск хоорайга болган Сибирь зоназы мини бут бөмбүү маргылдаазына база эки киришкенер.

Жаннаның чуртталгазында эң-не солун үези студент чылдары, аныяк-чалыы шаанда, ол боду ышкаш спортка, күш-ажылга ынак, турза узун, тутса мөге шыырак оол-биле таныжып алган. Бот-боттарын деткижип, хей эш-өөрлүг, башкыларының ынакшы, ада-иелериниң авыралы, арат-чонунуң чоргааралдары болганнар.

Бай-тайгажыларның ынак хүрегени, энерел сеткилдиг Эдиски Сергеевич Сүт-Хөл кожунунун Суг-Аксы сумузунга бөдүүн, ажилчын өг-бүлениң хеймер оглу болуп төрүттүнген. Бичиизинден тура-ла Эдискиниң билбес, тутпас чүвези чок, боду бижип, номчуп, ойнап өскөн кудумчузунга бут бөмбүүн башкарыкчылап, кижизиг, чугаакыр, школаның тергин бүдүштүг, дыңнангыр, чарлаттыг хем-чеглерге шуптузунга четтигип кижип, башкыларының ынак өөреникчизи болуп өзүп келген. Сүт-Хөл кожун чагыргазы

БАЙ-ТАЙГА КЫЗЫ ЧАРАШ

Эдискиниң чедишкенин оонун, Хүндүлел бижикти байырлыг байдалга тывысканын өөрүүр кижип. Удуртукчуларының деткип чоруурунга, хей-аады бедип, маргылдааларга киришкеш, шаңналдарны удаа-дараа ап чораан. Сүт-Хөл оолдары дээр-ле шупту эки билир бис. Мөчөк-мөчөк шыңганнарлыг, мөге оолдар ында. Кожун болгаш республика чергелиг хостуг болгаш тыва хүрештерге база команда аайы-биле маргылдаага киришкеш, шүгүлүп, үжүрлежип шаңнадып келген. Ол 2010 чылда школаны дооскаш, ТКУ-нун филология факультетиниң тыва дыл салбырынче кирип алгаш, шериг хүлээлгезин база эрттиргеш келген. Университеттин иштинге болуп турган маргылдааларга эки кижип, «Университеттин арны» деп фестивальга «Спорт» деп номинацияга төлөтпөг болган. Оон аңгыда Ыдыктыг Хаан Тайгазының Оваа дагылганын тыва хүреш маргылдаазына 120 мөгелер аразындан үжүрлөшкөн. Улаштыр Кызыл кожунунун Каа-Хем суурнун №1 школазынга күш-культура башкызынга күш-ажылчы базымын уламчылаан, аңаа ажилдап тургаш, ийиги дээди эртемни чедип алган. Спорттуң янзы-бүрү хевирлеринге болгаш дыл талазы-биле билии шыырак аныяк ажилдакчыны ИХЯ-ның таңныыл албанынче чалап, аңаа ажилдаарын дааскан. Кады ажилдап турар эштериниң хүндүткелин ол дораан чедип апкан.

2015 чылда каас-чараш Тывавыстың база бир төлөтпөг

оглу, кызын авалары, ачалары, төрелдери, эш-өөрү, хей санныг чону амыдыралдың оруунче үдеп, куда-доюн эрттиргеннер. Олар ийи оолдуг. Найыралдыг, бот-боттарына ынак, улуг-биче чонунга үлөгерлиг өг-бүлө чонунуң чоон оруунга, ажил дээнде олут орбас, өзүп орар элээди оолдар, кыстарны келир үениң төлөтпөг кижилери кылдыр кижизидип, спортче хандыкшыдып, чамдык өөреникчилеринге боттары дузалап, оруунуң өртзөн төлөп берип тургаш деткип, шаңнал-макталдарны хей-биле чаалап ап кызып ажилдап турганнар.

2017 чылда хенертен кыштың чыккылама үезинде аныяк өг-бүлөгө, кызаңаашкын дег, халап болган. Эчис-соруктуг, эне сеткилдиг, эвилең-ээлдек, Тываның төлөтпөг оглу, Сүт-Хөл кожунунун мөге, шыырак чоргаар оглу, Бай-тайгажыларның ынак хүрегени, хей санныг өөреникчилериниң ынак башкызы Эдиски Сергеевич Ооржактың «аадының бажы» эрте хоя бергенинге харадавас аргажок.

Кажан эки аарый бээрге, Жанна янзы-бүрү хемчеглерни ап, Москва хоорайга дээш оон-даа өске хоорайларга каяа четпээн дээрлэ? Ийи боду ку-жактажып алгаш, Жанна эжин көдүрүп, чассыдып, азырап, дүн-хүн дивейн уйгу удувайн караптап чораан. Чуртталгада чүү-даа турар, ак-кара, эки-багай оруктар чоруур-дур. Амгы үеде ийи оглу, төрелдери, эш-өөрү, өөреникчилери, чону Жанна-

ны өөртүп чоруур. Улуг Айыс 5 класста, Тамерлан харлыг. Оларның омур-хому ачазын дөзөп алган. Өлөң-өйлеп ачазын чугаалай бээр, Жанна оолдарын оожуктуруп эки өөредилгелиг, белен чүвез өөрөнмейн, бергээ өөредип кижизидип чоруур. Хостуг үе-ринде иешкилер үжүлзэн агаарына ынак, эртен, кешке арыг агаарга маңажып, көтүшкө чыдып алгаш, алды-хүннү, ак-көк дээрни маңаа көөрлөр.

Бай-Тайгавыстың онзагай бүдүштүг кызы Жанна Алексеевна Ооржак амыдыралдык бергелеринге бертсинмейн бурунгаар чүткүлдүг, бурунгаар көрүштүг, эки Эдискиниң боду чораан бодалдарын күүседип оолдары, чону дээш кызымакка чурттап чоруур. Ооң шаңнал-макталын бижири болза, деңдир хей, хүндүлел бижиктери өөрүп четтиришкенин, алды, мөңгүн медальдары шуу эндерик. Ынчангаш ат-алдарлыг аныяк башкы Жанна Алексеевна ажил-ижинге ам-дам чедишкенин, кадыкшылдыг омакшылды күзедим.

Частың айы апрель 7-да Кызылдың «Херел» спорт залына ТР-ниң хостуг хүреш болгаш тыва хүрештерге шүгүлүп чораан, аныяк мөге, тренер-башкы, хей шаңнал-макталдарны эдилекчизи Эдиски Сергеевич Ооржактың чырык адынаг тун раскаадып республика чергелиг маргылдааны эрттиргенин өөрүнчүг.

Арынны Шеңне КУУЖААН Белеткээ Тээли суу

Иелер шуулганынга
уткуштур

ЭР КИЖИНИҢ ЭРГЕЛИГ ЭЖИ

Кежик-чолдуг амыдырал чаяакчызы
Херэзжен бооп төрүттүнгөн —

аксым кежи.

Кээрээчел, чымчак, чылыг

чүректигни —

Херэзженни алдаржыткан ыры төнмөс.

Чечекмаа СААЯ.

Өг-бүлениң 3 ожуунуң бирээзи иелерге туура келди, херэзжен чоннуң аразында чамдык кижилерниң салым-чолдарына даянып бижирип келди.

Шынап-ла, амыдырал чаяакчызы херэзжен кижиге дугайында бижиер бээр болзувусса, чуртталганың каалама эвес оруктары, төрөлүшүнүң, төөгүвүстүң арыннары чуруттунуп көстүп келди.

Чуртталганың дың чаңгыс судалы, орук айырым-чолдуң хайырлакчы чаяакчызы, төөгүнүң маадыры — херэзженге, ава болган ие-ерге мөгөөр мен. Ие болгаш херэзжен дээрге айымчыктыг кежик-чолдун шаңнакчызы, онзагай алап, сөлгөп ханмас төнчү чок ынакшыл-дыр.

Бойдус чаяан херэзженни, аваларны, өңгүр чаш чечектерге дөмөйлээр мен. Ындыг чараш чач чечектерниң аразындан авам Шивитпаа Шивитпааның авыралдыг, хоюг, чымчак, үнгөн чараш херели дег, хүлүмзүрзэн шырай арнын кытып кээр мен.

Авам күжүр аравыста чок-даа болза, ынакшыл чүрээмде, сеткилимде, чанымда бар-даа болза, сагындырып чурттап чоруур. Мээң авам ханмас онзагай дээн бүдүш-чаңныг херэзжен чораан. Чеже-даа уруу мээң салым-чолум хомудап, ыглап чорза-даа, бодунуң чайнап чоруу чыры, мерген чагыг сөстери-биле амыдыралче ажы-төлүн дөгүдүп үндүрүп каан. Мениң берге дадыктырып өөреткени, меңээ туруштуг болурунга дузалааны болур. Ие төлүңгө чоок эш болур деп чүвени авам көрдүм. Авам болгаш кезек дужуп чорааным херэзжен дугайында бодалымны бижирип алдажып көрей.

Бижики кижиге болурумга ыңдыг чүве бе, чам-херэзжен улус хомудан-даа, өөрзөн-даа, каа-даан-даа сагыш-сеткилин бо-ла ажыдып чедип килер. Черле амыдыралдан эскерип чоруурга, дыг-даа салым-чолдуг херэзженнерге дужуп, ак-биле көрүп, эдержип-даа чордум. Маңаа хөй кертнери кирип болур.

Ызыл — Шагаан-Арыг аразында чоруп турар Зельге чоруум бүдүрүп алгаш, Улуг-Хем углай олтургаш, кокам херэзжен кижиге аажок чугаачык кижиге болду. Чугаа аразында билгеним аш кээрээчел сөзү сагыжымда артып калган, үр үе ишти-хөңнүм өйүп келген чүве.

Аас-кежик, амыдырал бодааш, ашакка барып, хилинчектиң хилинчээр көрүп, бүгү назы-да «пластмасс» баштыг бооп артып калганым — дээш, карактарының чаштары чайгаар ып келгенин эскерген мен. Эрги шагда тыва кежи эптиг, камныг, ээлдек чораан. Кенден-ак үезинде кедергей-ле каржы кожайларга хаарга, Кара ышакш кыстарны хайыра чок алап-ла чораанын төөгүдөн билер мен. Амгы ың Кенден-Хуурактары чок эвес, бары чажыт ле болгай.

Илери кым «херэзжен» деп адап чоржук?

Илери кым «херэзжен» деп адап кагжык?

«Херээ чок» деп каргаттырган

Эргенчиг кадыннарны...

Чурттап келген назынымда чеже-чеже иелерниң эр эзлериниң холундан амы-ты-ан чарылган херэзженнерни көрүп келдим. Ишкен эш-өөрүмнү-даа, төрөлдерим аразын-даа чидирип чордум. Кайгап ханмас каржы ки-чоруур-дур. Кээрзгенчиг эш-өөрүмнүң хараа-нын. Салым-чолдары ынчаар чаяаттыгган.

Солуннарга бижикилеп чораан эжим Элла жык, угбашкылар Люда, Света Сундуйлар, чыг чээним уруг Снежана ашактарының хо-н барганнар. Кур-Черге чараш уруг Риманы дап келирге, кижиге сагыжынга кирбес каржы р аайлап кааны коргунчуг.

Салым-чолун кошкан эжинге чүү кончуг каржы чүве ыйнаан. Кижиге төлүн ынчаар дорамчы-жылаар. Өртемчейде чүү-даа чүве өйлүг чүмчээлдиг, чурум-хоойлу барымдаалап за кандыгыт? Эндег хайны кылып, эжи электен-не назындын чарган ажы бар

бе? Ие чүрээ ыстап саргып, карак чажы артып каа-ры хомуданчыг. Үстүнде бижээним чижектерден аңгыда та чеже херэзженнер ынчаар хорап турар.

Мен маңаа ам херэзжен кижиге эр кижини солуш-тур салыптайн. Чамдык херэзженнер кандыг ийик? Чажырбас мен. Чаржынчыг дээн херэзженнер чаңнап турда, берге-ле. Аксы-дылы оо-хоран-на, ат болган улуургак дээш каш чаңныг. Эки эрге душкаш, амыравас. Эгин-кожа чурттап чорааш, эмин эрттир алгыш-кырыш үндүрүксээр, кылыктыг, арын-нүүр чок херэзженнер база бар. Алдаг болуп, дерзиленип, ашааның амы-тынын чуртталгадан чарган херэзжен бар бе? Бар!

Эки эрниң, онза херэзженниң кандыг кижиге дужуп салым кожарының бетинде дүвү-далаш-биле өглөмөй, шинчилеп, хайгаарааш, чурттап болур азы чурттавас деп түңнелди боттары үе-шаанда үндүрери артык эвес деп бодаар мен. Аажы-чаңын биле тура-ла өглөнип алган кижилер, өг-бүлө туткан кижизин эттинип боданы бээринге идегээр. Ындыг кижилер эгезинде чааш инек-ле, ооң соонда кончуг кылыктыг, хол-буду ойда-кай-да, херек чок черге эжин хүннеп хилинчектээр дээш оон-даа дора аажылаар. Өөрөнгөн чаңын канчаар, өртээр эвес, баглаар эвес дээн ышакш чаңнаарлар.

Эки херэзженни эр улус чандыр көрбөс, дораан-на дужуп, аас-кежикти көрүп чоруур дээр-ле чуртталганың дээди шаңналын алган кижиге-дир. Ынчалза-даа кымның-даа салым-хуу-зунга шииткекчи болур хөңнүм чок, ыңдыг эрге менде чок. Шынап-ла, харын назынының иштинде эки-бакты деңге чүктөп эртер эш тып алыры оюн эвес болдур эвесле. Боттарыга чаяаттыгган, кады чурттаар салымныг, чараш ынакшылдыг аас-кежиктиг улустар тыпчып алыр боорун база көрдүм.

Херэзжен кижиниң бо үеде амыдыралчы туру-жу, эртенги хүнге көрүжү, берге үе-шагда нарын байдалды канчаар эртип турарыл деп боттары-выстан айтыртынар болзувусса, кандыг хары башка кирип болурул? Амгы шагда херэзжен чонну кандыг айтырыг дүвүредип чоруурул? Сагыш-сет-килинде чүү дойлу чоруурун, оларның иштики делгем делегейин билип алыры дыка берге деп бодаар мен.

Херэзжен — анык кыс — даңгына, ава кижиге — кадын, энерелдиг эне апаар онзагай бүдүш-түр. Чечекмаа Саая херэзженге тураскааткан чараш шүлүктү бижирип каанын онзасындым.

Кежик-чолдуг амыдырал чаяакчызы

Херэзжен бооп төрүттүнгөн — аксым кежи

дээн болза Екатерина Калга-Хөө мынча деп каан:

Хөвүрленип, каастаныпкыш басыптарга,

Херэзженнер кайгамчыктыг чараш улус...

дээш шевирин-даа, хоюг-чимчак сеткилдирин, уран талантылыг деп магадап шүлүктээни солун. Шынап-ла, шүлүкчүнү-биле:

Хемчээттинмизэн улуг иштиң эзлери

Херэзженнер кайгамчыктыг хөглүг улус...

Чоокта чаа Бүгү-делегейниң херэзженнерниң байырларында бистиге улуг күрүнестиги Президенти В.В. Путин байыр чедирип тургаш, херэзжен дээрге кайгамчык хуулгаазын-дыр дээш магадаан, онзасынган аян-биле чугаалап турду. Мен аңаа каттыжар мен. Амыдыралчы туружу бурунгаар чүткүлдүг, ажыктыг аргаларлыг, үлөгөр-чижектиг ие-херэзженнер эртенги хүнге бүзүрелдиглер. Ава болгаш херэзжен дугайында бижирип болза, бодаалдар чайгаар төрүттүнүп-ле турар-дыр.

Мен маңаа амыдыралдан эң-не чараш чүүлү эскергеним: тыва даңгына, кадын, энелер, тайжы-лар тыва национал хевин сонугурап кедип эгелээр-нин чүдөн артык онзасындым. Чараш тыва хевис кедип эдилеп эгелей бээр болзувусса, бир-ле тоолда ышакш апаар чадавас бис. Даңгыналар мөөрейлеринде киржип чоруурларның тыва на-ционал хептери көрүштүг, чараш чорду.

Ниитилелде хүлээп алдыгган хоойлу-дүрүмде херэзжен кижиге чеже-даа өг-бүлелиг апарган-даа болза, эргези хостуг деп чүвени чамдык эр кижилерниң билбейн баары кончуг. Кадай кылдыр алган, хайыралдыг эжин хуу өнчү ышакш кылдыр чаңнап, күзезе хол дээр, оон кедерезе амы-тынын-даа үзүп каары коргунчуг деп чүвени эш-өөрүмден көрдүм.

Маңаа херэзжен чоннуң шыдамыккай бүдүжүн база демдеглээр апаар бис. Олар кайы-даа үеде бергелерни көрүп эртип чоруурлар. Амыдыралдың алдын дүрүм-хоойлузу — аас-кежик долган бүдүн өг-бүлө болур.

Кайгал эрлер меңги чечээни биске сунар

Кадын кылдыр чаяаганы — чоргааралым

деп, Чечекмаа Сааяның бодагы-биле доозуп каа-деп, Чечекмаа Сааяның бодагы-биле доозуп каа-деп, Ава болган алдар аттыг херэзженге, сеңээ, алдар!

Ульяна АРАКЧАА-ВЕЛИЧКО.

Шагаан-Арыг хоорай.

Башкы дугайында сөс

АЖЫЛЫНГА БЕРДИНГЕН

Самагалдайның 1 ду-гаар ортумак школазын-да ажылынга бердинген, арга-дуржулгалыг хоочун башкыларның бирээзинге сан башкызы Валентина Дажыевна Соянны адап болур.

Валентина Дажыевна Тес-Хем кожуунуң Белдир-Арыг суурга 1956 чылда малчын өг-бүлөгө төрүттүнгөн. Ол бичии-зинден тура башкы болук-саар чораан. Ойнаарда, мал-маганын безин башкылай бээр мен деп каттырып чугаалаар кижиге.

1973 чылда Самагалдай ортумак школазын дооскаш, Кызылдың башкы институтунче кирип алган. 1981 чылда сан башкызы мергежилди доозуп, күзелин чедип алган.

Оң ажылчыны баадымы Эркин кожуунуң Бай-Даг школазын-дан эгелзэн. 1985-1997 чыл-дарда Чыргаланды школазынга баштай сан башкызы, оон соон-да директорнуң кижизидил-ге талазы-биле ораакчызы, өөредилге талазы-биле ора-лакчызынга ажылдааш, 1997 чылдан 2000 чылдарда ол-ла школаны директорлаан.

2003 чылдан бээр бо хүн-нерге чедир Самагалдайның 1 дугаар ниити билиг орту-мак школазында сан башкызы болуп үр-түннелдиг ажыл-дап чоруур. Ажылдап келген чылдарында чеже школачыны доостурбаан дээр. Башкының доозукчуларының аразында садыгчылар, эмчилер, туду-жулар, башкылар дээш кымны чок дээр. Оларның аразын-да шырак эртем-билиг че-дип алгаш, республиканың аңгы-аңгы кожууннарында эки ажылдап чоруур төлөптиглер бар. Ол дээрге Тыва-Кү-нүң доо-зукчузу Лира Игорьевна Оюн амгы үеде Би-Хем кожуунуң суд албан чериниң специали-зи, Арина Алимовна Суваан школаның тергин доозукчу-зу, Улан-Удэниң университе-динде эки өөренип чоруур, Аркадий Сергеевич Захаров эрткен чылын дооскан, ам ол Новосибирскиниң күрүне университединиң студенти.

Хакасияның Катанов аттыг күрүне университединиң доо-

Валентина Соян.

зукчузу Тамерлан Юрьевич Чайбар школавыста сан баш-кызы. Дагдыкчызы Вален-тина Дажыевна доозукчузунга мергежилиниң бар-ла бүгү аргаларын, чажыттарын айтып берип, улуг орукче углап турар эргим кижизиге.

Валентина Дажыевна бир оолдун, ийи кыстың энерелдиг авазы, 6 уйнуунуң ынак кыр-ган-авазы. Үр чылдарда кады чурттаан эжи Александр Самбу-лаевич Соян башкының быжыг чөлөнгичи. Сояннарның ажы-төлү шуптузу дээди эртемниг, оглу Равиль Александрович Тыва-Кү-нүң политехниктиг фа-культетин дооскаш, бо хүннерде Кызылда Аграр лицейде черче-ние, астрономия башкылап турар. Улугуруу Руслана Алек-сандровна ТР-ниң Аныяктар херектериниң болгаш спорт талазы-биле яамады методист. Бичии уруу Россиян Алексан-дровна Москваның Күрүне Уни-верситетин дооскаш, Санкт-Петербургтун Герцен аттыг университетинге ажылдааш, бо хүннерде Американың Бортлон университетинде өөредилгезин уламчылап турар. Ол филоло-гия эртемниң кандидаты.

Башкының хөй чылдарда үр-түннелдиг ажылын үнелзэн шаңнал-макталдары хөй, ТР-ниң Өөредилге болгаш эр-тем яамызындан, Тываның Херэзженнер чөвүлелиннен, Республиканың профэвилел черинден алган хүндүлел би-жиктери. Ол ышакш 2014 чылда Валентина Дажыевнага "Улус өөредилгезиниң тергини" деп бедик атты тывыскан.

Чойгана МАНЧЫЫ,
тыва дыл болгаш чогаал
башкызы.

Чаагайжыдылга айы

ЧААГАЙЖЫДАР, ЧААРТЫР

Бо хүннерде хоорай, суурларны чаагайжы-дар дугайында кыйгы-рып турар. Ол дээр-ге амыдыралдың кол өзээ кижиниң чурттап орап өг-ораны болганда, ону ал-бан чаагайжыдар ужурлуг дорт хүлээлгевис болур.

Кызыл хоорай ам 104 харлап турар, каракка көзүлдүр сайзы-рап орап. Культура одаглары школа, уруглар садтары, улуг-бичии бүдүрүлгелер немей тут-тунуп турары көскү. Мындыг ту-дуг ажылдары кылдынып турар, а чүгле Пушкин библиотеказы бичежек караңгы бажында-дыр, эрткен-дүшкен улус эскерип тур боор. Номчукчуларга таа-рымчалыг, үениң негелдезинге

дүүштүр чаа оран-саваны чүге тутпайн турар чоор?

Оон аңгыда Национал музей чанында бетон херимниг чедир кылдынмаан тудуг каш чылдар иштинде эң туруп берди. Мону чүге кылбайн турарыл? Хөй-ле садыглар туттунуп турар, ында даштыкы чурттардан бараан-нары хөйү-биле делгез, чон ону шоолуг-даа садып албас, чиигелде деп-ле чарлалдар эңдерик.

Бодувустуң чиг-эт барааны-выс шоолуг-ла көзүлбөс, өске регионнарның барааннары кол-дап турар. Ынчап кээр-ге мээң кол-ла дилзэм библиотеканы хоорайның төвүңгө чаартып каар болза, бистерге, кырган-нарга дыка таарымчалыг болур.

Оон ыңай хоорай, суурлар-ны чаагайжыдары боттарывыс-тан хамааржыр.

Көк-оол САРЫГЛАР,
Кызыл хоорай.

Чоннар аразының харылзаазы: буянныг сеткил

ДЕЛЕГЕЙНИ КАЙГАТКАН ИЕ

2008 чылдың август 30. Алания — Анталья аразының улуг оруун кижир эртип бар чыткан аныяк оолду бир машина үстүрген. Ооң соондан келген ийи машина, бирээзи чүк машинасы, база демги оолду тавараан. Турцияның Анталья дээр курорт хоорайның полиция ажилдакчылары орукка медресел чок чыткан кижиге таваржы бергеннер. Сөөк-даа хей черден сыйлып бертинген, бажында аар кемдээшкин алган оолду "Акдениз" дээр клиниканың эмчилери барык-ла бир чыл дургунда сынып бузулган сөөктерин чыып тургаш, медресел чок чыдар кижини эмнел келгеннер. Аныяк оолдун бодунда кандыг-даа документилен чок болган.

Кым-даа ону айтырбас, ужуражып келбес, чер-чурту, омак-сөөгү билдинмес медресел чок чыткан оолду, эмнелгеде чыдар төрелинге кээп турган ол чер чурттуг түрк херээжен кижиге — Гюльсум Кабадайи

бүзүрээш, чүгле ынчан бээр мен. Мен оглумну бут кырынга тургузуп аар мен. Дүн-хүн чок ол дугайында сагыш-салып, уйгу-дыш билбейн турарымның чылдагааны — ооң үнүн дыңнап көрзе дээн күзелимдир...

Дөрт чыл эрткижеге дээр эмнел, хайгаарап турган эмчилерниң бодалы-биле, Умуттун угааны ийи харлыг чаш кижиниң ышкаш деңгелде. Хүн келген тудум, аарыг оолдун чаа өг-бүлөзи чыдар кижиниң хүн бүрүдө амыдыралын бичии-даа болза өөрүнчүг кылып, чугаазын, угаанын, хол-бут шимчээшкиннерин сайзырадырын кызып турганнар.

— Бис шупту акывыска дыка ынак бис. Турцияда куда болурга, чигирзиг аш-чем чагып, улусче октаар чаагай чаңчыл бар. Мен ол чаагай чемни чыып алгаш, эң чаагайын акымга эккеп бээр чордум. Бистер шупту акым чүгээртел келзин дээш, дыка кызып турар бис, Умут ам каттырып турар апарган — деп, Алихан чугаалап турар. Ам дээрзегинде Умут чүгле каттырар азы караан чивеннедип өөренип алган болза, эмчилер ооң кадыкшылында чаа-чаа эки чүүлдерни демдегледип турарлар. Чижээ, оолдун шуут шимчевейн, "дашта-

лып" калган шыңганнары чоорту шимчеп, аш-чемни боду ажырып, ижи өөрени бергени улуг чедишкин.

Турцияның эрге-чагыргазының төлээлери бөдүүн иениң маадырлыг чоруун дыңнап кааш, ат-бажы билдинмес оолду түрк хамааты деп документ кылгаш, Мустафа Оз Умут деп атты тывыскаан. Турцияның хамаатызы деп эрге Умутка халас эмчи дузанын алырынга дузалаан.

Умут чоорту "ийе" азы "чок" дээн сестерниң утказын сайгарып билип чыдарын дыңнап кааш, Россиядан аалчылар бо бажыңны тып чедип кээр апарган.

— Турцияның орус дылдыг чурттакчылары Умуттун салым-хуузу кандыг болурун хайгаарап, ооң келир үези дээш сагыжывыс аарып турар. Ынчангаш ону доктаамал барып көрүп турар бис. Кажан Умут-биле орустажып чугаалажырывыска, ол хөлчөк амыраар, караан чивеннедип, каттырып-ла турар. Чүгле орус дылга чугаалар дыңнааш, ынчаар хөлээр кижиге болган деп, волонтер Саида Кая бо дугайында "Life News" сеткүүлге интервью берип тура, чугаалааш, чоок улузу танып алзын дээш, Умуттун чуруун база берип каан. Ынчалдыр-ла аарыг оол дугайында бүгү чурт номчаан болгаш Турцияның Президентизи Реджап Эрдоган безин билер турган.

Танывазы аарыг оолду азырап алган Гюльсумнун өг-бүлөзи — ашаа, үш оглу база Умут ай санында алыр 600 лир пенсия-биле амыдырап турарлар. Бистиң акша-биле алырга, ол 10 муң рубль болур. Чартык чыл бурунгаар Россияның төп телеканалында Андрей Малаховтун эртерген теледамчыдылгазына Гюльсум дугайында дамчытканын номчукчулар сактып кээр боор. Ынчан ол оолду база көргүскен. Аксынче чем кударга, төктүп бада бээр, карааның уу чаңгыс черде турар Умутту авазы танып алзын дээш, тус дамчыдылганы кылган. Ынчан улуг карактарлыг херээжен кижиге:

— Мен бай-шыырак-даа чордум, оон ядарап-даа калдым. Кол чүве ол эвес. Мен бо аарыг оолду менче чорудупкан Аллах бурганымга бо аас-кежим, өөрүшкүм дээш четтирдим — деп тейлеп чор мен дээни, хөйүн кайгаткан.

2008 чылдан 2018 чылга чедир түрк ава инвалид оолду азырап келген. Оолдун хар-назыны 22 хире харлыг. Авария соонда эмнелгеге 40 кил деңзилиг

Гюльсум Умуттун чанында.

турган болза, ам 70 кил четкен. Умут ам документ өзугаар Турцияның хамаатызы апарганда, Анталья хоорайның Кадык камгалал чери оолга эм-таң, эмнээшкин болгаш өске-даа ачы-дузаны чедирип келгенин чүгле буян деп хүлээп көөр апар. Ол-ла үе иштинде тус черниң социал албан чериниң ажилдакчылары, Гюльсум бодунун кандыг-ла-бир ажык-кончаа үндүрүп аар дээн бодалы-биле ол оолду бажыңныче ап алган деп каразыг-биле, дүне-хүндүс-даа дивейн, хенертен хынал кээп-ле турган. Ынчалза-даа Умуттун ажаалдазында чедир кылдын-майн турар чүну-даа тыппааннар.

Январь 23-те Умут чок апарган деп

Умут өг-бүлөниң кежигүнү.

медээ келген. Андрей Малаховтун "Прямой эфир" деп теледамчыдылгазының журналистериниң тырттырар бөлүү Умуттун чыдар эмнелгезинге четкеш, ону дириг турда көргөн. Төп телеканалдың студиязына ханумнун танывазы аарыг оол дээш кылган ачы-буяны оларның чуртталгазын эки, кижизиг талаже угландырган деп бодап чоруур иелер, а ол ышкаш ук аарыг оолду 2000 чылда ис чок читкен оглум деп санап турар Брянск облазы чурттуг Лариса Глушкова киришкен.

Лариса Анатольевна Глушкова оглу Игорь-Умутка барып чедип, кускаптап каар аргазы чок болган. Ынчалза-даа ол оол чок апаарынга чедир бир хонук бурунгаар ооң чүрээ аарып, ыстай бергенин чугаалаан. Бо ие чиде берген оглун 17 чыл дургунда дилеп келген. Көргөн-билген чүүлдерин шуптузун ай-хүнүн айткаш, тускай кыдыраашка бижи ап чораан. Дөрт чыл бурунгаар ооң уруу Умуттун дыка аныяк болгаш арган турган чуруун көрүп кааш, акызын танып каан. Лариса дораан-на оглунун мага-бодун тырттырган чуруун чорудуп бээр дугайында дилеглиг чагааны Гюльсум-ханумче чоруткан. Ат-сывы билдинмес оол дугайында делегейниң аңгы-аңгы чурттарына дыңналы берген болгаш Турция, Россия база АКШ-тан бээр оглун чидирген улус Умутту оглуус деп бодап, чамдызы Антальяга безин чедип кээп турганнар. Оларның аразында Томск область чурттуг Татьяна Коклина база бар. Умутту көрүп чеде бергеш, оолдун билээнде даарап турган чер барын эскерип көргөш, мээң оглум-дур деп бүзүретен. Ынчан ол Умуттун мойунунга православ шажынын крестигин кедирип каан.

Умутту оглум деп санап турар база бир ие бар. Ооң ады Ираде Мустафа уруу. Россия чурттуг, чогуу угу азербайджан

сөөктүг оол, Кенан, чеди хар, ис чок читкен. Ооң авазы ол оглун Россияга дилеп чор оглунун сураа Турцияның Ан келген: "Мен оглумну чеди хачидирип алган мен. Ооң шынан! Мен оглумну дораан таны. Бо үе иштинде ооң-биле чүү каяа, канчап чораанын бил. Ынчалза-даа ол мээң оглум бүзүрелдиг мен!" деп, Ираде Ынчангаш Антальяның судун ДНК-хыналдазын эрттирер билдиришкенин кириген.

Авария соонда тос чыл болза, орта улус танып шыда чевес, чугааланмас 25 хар үк кижиниң азыраан авазы Гюль дайи полиция ажилдакчылар шийтпири-биле ДНК-хынал турда, чугаалаан: "Мен тос чыл Умуттун орунунун чанында ажаап турдум! Ол мээң төрө-рымдан артык оглум болу берге даа чедип кээр болза, Умутту бербес мен!". Ынчалза-даа кая чанынга чедип кээрге, көрүп олче холдарын сунуп, каттыры

Январь 13-те кезээки чен Умут хенертен баксырай берген он хонук иштинде оолду тынды ратка кожуп кааш, шыдаар шаа нээннер. Ол хонуктарда Гюльсум чанында ыравайн, кады турган байдалы чүгээртезин дээн бо мусульман чүдүлгелиг боду п шажынын хүрээзинге кире кыпсып, тейлээн. Ол-ла хүнде мусульман чүдүкчүлери "Умутка көр, Аллах" — деп чалбарып тей

Гюльсум-ханум Малахов-биле.

кээргээш, берге аарыг улус чыдар реанимацияда чыткан оолдун аксынга суг чем тудуп берип, бир чыл ишти ажаап келген. Эмнээшкин эки түңнелдерни берип, оол дириг артса-даа, шимчевес чыдар, чугааланыр хары чок, угааны ийи харлыг чаш кижини ышкаш, бертик-межел болуп арткан. Көңүс танывазы кижини ол үеде ажаап-тежээп турган Гюльсум-ханумнун үш оолдарының хеймери Алихан: "Акымны бажыңче ап аалыңар" деп авазындан дилээн. Гюльсумнун оолдарының ачазы, үш оолдары аарыг кижини бажыңга эккээрге, шупту сагыш човап, дузалажып турганын эрте дээр айтып каайн. Ат-сывы, чер-чурту, төрөндүлү билдинмес оолду Гюльсум-ханум Умут деп адап алган. Түрк дылдан тывалаарга, Идегел дээн сөс болур. Чылдар эртсе-даа, Умут шимчевес, аар аарыг бооп артса-даа, бир катап орус дылдыг улус чедип келгеш орустап чугаалажырга, ыглапкан. Ынчан демги оол Россия чурттуг чадавас деп, улузу даап бодап кааннар.

Чанында кижилер орустап чугаалажы бээр, Умут ыглап чытканын көргөн өг-бүлөниң чоок өңнүү Саида ооң-биле орустап чугаалажырга, билип чыдар болганын ылап эскерген. Ол таварылга соонда тускай чаладып келген дуржулгалыг орус дыл башкылары, орус дыл, орук озал-ондаанга таварышкан оолдун төрөндүлү-дыр деп тодаратканнар. Бо дугайында медээни Интерполче болгаш Антальяда турар РФ-тиң элчин черинче чоруткан. Ынчалза-даа каш айлар эртерге-даа, россияжи элчин черинден кандыг-даа хары келбээн.

Аарыг оолду хайгааралга алган түрк ие Гюльсум, Умуттун чоок кижилери тып чедип кээр болза, өг-бүлөзиге ону хүлээди бээрин чугаалаан:

— Мен ону дөрт чыл дургунда чаш уруг дег ажаап-карактап келдим. Ынчангаш Умут ынак кижилерин тып алырын дыка-ла күзээр мен. Мээң төрөндүлү ышкаш эргим апарган оолдан чарлыр үе келирин бодап кээримге, меңээ дыка муңгаранчыг апаар-дыр. Ынчалза-даа төрөндүлү чедип кээрге, ооң кадыкшылы моон-даа артык экижий бээрин база бодап кээр мен. Ынчалза-даа оглумну менден артык ажаап-тежээптер кижиге бээр дээр болза, мен ышкаш ону эмнел, карактап, камгалап шыдаптар деп

Январь 23-те: "Бо хүн мээң оглумну чидирип алдым" — дээн Гюльсум-ханум. Меңээ дыка бер Мен дыка-ла кыстым, бар-ла аргажыгладым, ынчалза-даа оглум галап ап шыдавадым" — деп, Гюльсум журналистерге дыңнаткан...

Андрей Малаховтун дамчыды болуп турда, Питер чурттуг иени йында база чугаа үнүп келген. Оо Умут ышкаш кемдээшкинниң эмнелгеден үндүр бижиирде, эм "Кижиге болбас, бүгү назынында азы ойт-сиген ышкаш анаа чыдар, ны кижиге ышкаш аарыг оолдуг бол ол-дур" дээн сестер-биле үдеттиргаш, чанып келгеннер. Кезек үе иш күжүр иениң холу салдынып, ч төнүп турда, Гюльсум дугайында дамчыдылганы көрүп каан. "Түрк танывазы аарыг оолду ындыг кынакшыл-биле ажаап азырап турда канчап шыдава мен" дээн бодап оглунун кадыкшылы дээш улам шимченип кирипкен. Оглу коля олорууп алгаш, улуустун чугаазын шимченип, буттары-биле коляскан дедир идип каап олурар апарган. Ынакшылы ол хире күштүг болган.

P.S. Кымның оглу, кайы чер чурт каныг омактыг кижиге боор дээн айтларга ам-даа хары чок, ооң чажы Умут, кижиге эл келбес оранче апарган. ДНК-хыналда харызы ам келбээн. Оолдун назыны ындыг болза-даа, Гюльсум-ханумнун: "Оглу эмчи баарда, кедип алгаш чораан болказы бо-дур" — дээш, ыглап тур көргөш, ие кижиниң ынакшылы чы биле-даа хемчээттинмес буян-дыр бүзүрээр-дир мен.

Галина МАСПЫК-С журналист

Ушу-санда маргылдаазы

ТИИЛЕЛГЕГЕ БҮЗҮРЕЛДИГ

Спортчуларны үдөп тура...

Бо чылдың эгезинде, январь 12-13 хүннеринде, Красноярск хоорайга болуп эрткен Сибирь Федералдыг округтуң бирги чери дээш элээди оолдар, уруглар аразында ушу-санда маргылдаазына Тываның "Пионер" клубунун, "Чеди-Хаан" спорт школазының болгаш Тоюу кожунунун уругларның спорт школазының өөреникчилери киришкеш, барык-ла шупту шаңналдыг черлерни ээлеп, чайынналчак чедишкиннерни чаалап эккелгеннер.

Ук маргылдаага тиилээн оолдар, уруглар апрель айда Москва хоорайга болуп эртер ушунуң сылдызы" деп Бүгү-Россия чергелиг ушу-санда

маргылдаага киржир эргени чаалап алганнар.

Бо хүннерде элээди спортчулар Россия чергелиг маргылдаага киржири-биле, төрөөн Ты-

вазындан айтанып турар. Тоюу кожунун чагыргазының даргазы Буян Сергеевич Ондар биле өөреникчилерниң ада-иелери Тоора-Хем суурнуң уругларның спорт школазына чыгып келгеш, спортчуларга деткимче кылдыр акша-төгерики чыгып, оларны тренер-башкызы Сергей Оюннуң удуртулгазы-биле үдөп тура, чагы-сөзүн берип, чедишкиннерни күзөвишаан, ак судун чажып үдөп кааннар.

Спортка ханы хандыкшыл-

дыг оолдар, уруглар ырак хоорайларже, өске чурттарже маргылдааларга киржири-биле чоруурга, баштай-ла оларның орук-чириниң, хонар-дүжер чериниң өрте-үнези — акша-төгерики айтыры хамыкты шиитпирлээр билер бис. Бо талазы-биле кожунун азы сумунун чагырга даргаларының деткимчези оларга чугула дээрзи билдингир. Тоора-Хем суурнуң уругларның спорт школазының тренер-башкызы Сергей Оюн Тоюу кожунун чагыргазына моон мурнунда ажилдап турган дарга-бошкарлар ырак-узак орук чоруур спортчуларга акша-төгерики талазы-биле бичии-даа дуздалашпайн турганын хомудал-биле чугаалаар болду. Ам бо удаада чаа ажилдап келген аныяк чагырыкчы Буян Ондар өөреникчилерни деткип, харын-даа боду оларга ужуражып чедип келгеш, спортчуларның хей-аьдын көдүрүп, арга-сүмезин катпышаан, деткимче көргүскенинге чоргаарланып, улуу-биле өөрүп четтиргенин илеретти. Уругларның ада-иелери, чоок улузу база аңаа чыгып келгеш, спортчуларны Москва хоорайже бир демниг үдээрлер.

Амгы үеде Тоюу биле Кызыл аразына аргыжары хөлчөк берге. Дош эрип, Би-Хемниң дожу буступ бада берген, эриктерде чаакталган доштар кылын хевээр болгаш, хемелээри арай-ла озалдыг. А паром-биле аргыжары чүгле май ай адакталган соонда болдунар. Мындыг берге үеде спортчуларга хензиг-даа

деткимче кадары чугула болгай.

Бүгү-россия чергелиг "Ушунуң сылдызы" деп ушу-санда маргылдаазына Тоюу кожунунда уругларның спорт школазының үш өөреникчизинден (3 уруг) аңгыда "Чеди-Хаан" спорт школазындан база үш спортчу (3 оол) киржир. "Өөреникчилеринерни ук маргылдаага кайы хире белеткедир?" "Чеди-Хаан" школазының оолдарының белеткелин кандыг деп бодаар силер?" — деп, Тоора-Хем суурнуң уругларның спорт школазының тренер-башкызы Сергей Оюндан айтырымга, ол: "Спортчулар шыырак белеткенген. Бо оолдар, уруглар черле дыка кызымак улус. Моон мурнунда "Чеди-Хаан" школазының тренер-башкызы база өөреникчилери биле эвилелдежи алгаш, маргылдааларга удаа-дараа киржип турган бис. Оолдар, уруглар эки түңнелдерни чаңгыс эвес көргүскеннер. Бо удаада база оларга идгел улуг" — деп чугаалады.

Россияның аңгы-аңгы чоннарының аразына төрөөн Ты-вазын төлээп, дайынчы хүреш маргылдааларына киришкеш, бирги-ийиги шаңналдыг черлерни удаа-дараа чаалап ап турар элээди спортчуларыныска бедик тура-соруку болгаш чайынналчак чедишкиннерни күзөвишаан, оларның оруу ак-ла болзунам деп йөрээп каалыңар, чонум!

Эрес КОЛ.

Чуруктуу хуу архивинден алган.

«ШЫННЫҢ» ПОЧТАЗЫНДАН

Ч. Кунаа дугайында сактыгышкын

ЧЫРЫШ ДИГЕН СЫЛДЫС ИЗИ

Ынчан 13 харлыг турган мен. Хенертен аарый бергеш, Самагалдай эмчизинге чыдар ужурга таварыштым. Ачам мени эдертип алгаш, Самагалдайга эккээр-ге, дыштаныр хүннер таваржы берген болгаш, дораан хүлээп албаан. Шириини кончуг эмчи ажил хүнүнде келиңер дээш чорудупкан.

Ачам күжүр мени суурнуң эң кыдыын-долгандыр чодураалар үнген, ында-да шевери аажок бажыңга эдертип ген. Кире бергеш, бир-ле дугаар эрген чүүлүм — кыры муңгаш орус у. Ындыкы өрзөлдөн аяныы кончуг дыр хептенген кадай кижин үнүп геш, белиңней аарак: "Ок даадым, зырайым сен бе?" — деп, бистиң генивиске аажок өөрүп тур. Ол ан-на шайын чылыткаш, амданның ин, сметаназын салып, бисти шайы. Удаваанда улуг болгаш чидиг иктарлыг ашак кижин кирип келгеш, а-биле хол тутчуп мендилешти. Ынның элери биче када даштыгаар бээр арада, ачам: "Херээжен кижин иткы деп даай-аваң-дыр, а ашакты ар дээр" деп таныштырган.

Ий өрээлдиг бажыңда кырганнар тап турар-даа болза, чылыг-чы-н, аыш-чеминиң чемзини канчаар. Тыгаар үнүп кээримге, чодурааның эниң чаагай чыды думчуумга айы-елди. Улуг огородту долдур карто-тарып каан. Ында кижин танывас-бүрү ногаа аймаан магадап көрүп, ургап кылаштап тур мен. Бажыңның тын шинчилеп көргөш, дедир кирип им. Иштики дерилгезин көрүп ымга, хол-биле чазаан шкафтар, зарлар, хоолуг көрүнчүк болгаш стар дээш чүнү чок дээр. Хоолуг старны сонуургап көрүп турумда, а-авам кирип келгеш: "Бо олурар оол сээң акың Саша-дыр, соңгаар айда сургуулдап турар кижин. А бо чаштыг уруг угбаң Өнермаа-дыр.

Ол Кызыл хоорайда өөренип турар" — дээш-ле, шуптузун таныштырып, аарып турар боорумга, мени часкарып турду.

Удаваанда сумка чүктээң чүгүртү-леннээш карктарлыг оолак кире халып кээп, мени көрүп кааш, оожумнай берди. Даай-авам сугнуң оолдарының хеймери Николай ол болган. Ооң чугаазының чаптанчы-даа аажок, арай тенек хире... Ооң соонда үр болбаанда менден узун дурт-сынныг, улуг карктарлыг уруг кирип келгеш, солуй хептенип алгаш, авазыңга дуздалагып кирипти. Ол мээң үе-чергем уругну Ирина дээр (амгы үеде физика, математика башкызы Ирина Чайбар ол ийин). Эртенинде ооң-биле кады садыглар кезип, демир-үжүк, кыдырааш дээр чижектиг чүүлдер са-дып чораан бис. Ол хүнден эгелээш-ле Ирина-биле чарылбас өңүктөр болуп, ам бо хүнге чедир эдержип чоруур бис.

Ынчан Самагалдайның эмнелгезинге чыдырымда, даай-авам меңээ доктаамал аыш-чем эккеп берип, үргүлчү келир турган. А кажан сегий бээримге, ол хөлчөк өөрүп, бажымче чыттап, часыда бээрге, дыка-ла таалап турган мен...

Чылдар эрткен, улгады берген мен. Өг-бүлелиг, ажы-төлдүг апаргаш, Эрзинде Има Хереловнаның бажыңыңа даай-авамның оглу Александр Чайбарович Кунаа акымга ужуражы берген мен. Ол менден Ак-Эрикте төрелдеривистиң дугайын айтырып, шагда-ла таныыры кижин дег, чугаалажып олурду. Ынчан ол эртем ажылын камгалап апкан, Кызылдың башкы институтунга ректорлап турган. Акым Александр мени башкы мергелжилге өөренип алырын сүмелзэн кижин.

Бистиң аймактың ажы-төлү шупту башкылар. Ачамның төрөөн думчалары физика, математика башкылары. Александр Кунааның кады төрөөн думказының уруу Херелмаа Эртинева-на Самагалдай школазының директо-рунга чедир ажилдаан. А эртемденниң уруу Каролина дээди эртемниг башкы болуп ажилдап чоруур. Тес-Хемниң болгаш бүгү Тываның бирги эртемдени Александр Чайбарович Кунааның ада-иезиниң, кады төрөөннериниң дугайында кыска сактыгышкынымы моон-биле доозуп кааин.

Клара ЧИҢМИТ.
Тес-Хем кожун.

Бодаал-сагыш өртемчейи

КОММУНИЗМ ЧЕРЛЕ КЕЛИР

Совет үеде хоруп турган шажын-чүдүлгевисти амгы үеде катап эгидип алдывыс, ооң өөредиин тайыл-бырлаары хостуг апарган болгай.

Шажын өөредиин өзүгаар чырык өртемчей амыдыралын башкарып турар бурганнар кижин төрелгетениң үшкү салгалының үезинде (ам беш дугаар салгалы бис) ооң дүрген сайзыраарыңа дузалажы кылдыр Черге чеди бурганнарны чоруткан дээр. Олар соңгу Тибетте Гималай дагларына чурттап бергеннер. Оларның чурттап турар черин Шамбала дээр. Олар угаанныг кижилер, угаанныг хааннар болуп төрүттүнгөш, чонну өөредип, баштап, эртемденнер болуп, ажыдышкыннарны кылып, Иисус Христос, Будда Шакьямуни болгаш өске-даа шажын тургузукчулары болуп турарлар. Ол ышкаш Октаргай хоойлуларының өөредиглерин кижилерге берип азы эртемденнерниң баштарың-че бодаалдарны хевирлеп кирип, кижин төрелгетениң хөгжүлдезин ыңдыг арга-биле ам-даа башкарып чоруурлар.

Амгы үеде бурганнар чурту Шамбаланы Майтрея (Майдыр) Бурган удуртуп турар. Общиналыг нитилел тургузуу азы коммунизм бурганнарның өөредиин болур. Ону Ф. Энгельс, К. Маркс, В. Ленин эртем өзүгаар сайзырадып кааннар. Община деп сөстү француз дылда коммуна дээр. Коммунизм деп сөс оон үнген.

ССРЭ-ге социализм тургустунуп эгелээрге, Шамбаланың Бурган башкылары амырап турганнар. Ол үеде Майтрея Бурган Е.И. Рерихти таварыштыр чаа үениң "Агни Йога" деп өөредиин кижилерге берген. Ооң иштинде "Морияның садының бүрүлери" деп өөредиинде социализмни чаа өзүп олурар садка дөмейлеп турар. Мория дээрге Майтреяның шолла ады. Ынчангаш социализмни Майтрея боду тургускан ышкажыл.

Шамбаланың Бурган башкылары баштаан чырык күштер-биле Сатананың (Эрлик-Хаанның) кара күштериниң аразында демисел ам-даа чоруп турар. Бир дугаарында ол чырык нитилел тургузуу дээш демисел болур. Чырык күштерниң бирги одуруунда Россия чоруп турар. Социализмни бир дугаарында Россияга тургусканы таварылга эвес. Башкыларның планы — бүгү делегейге общиналыг тур-

гузугну тургузары. Өске чурттарга база социализм тургустунуп турган болгай.

Майтрея Бурган өөредиинде социализмни "карак шиммейн, камгалаңар, чурумнуг болуңар" дээр. Караавышыйп-кеш, чурумувус кошкадыпкаш, социализмни узуткадып алдывыс. Социалист-тиг лагерь биле капиталист-тиг лагерь аразында идеологтуг дайын чоруп турар. Социализмни узуткаар дээр, кара күштер улуг планны тургузуп, бүгү күжүн салган. Шынап-ла, олар кажар арга-биле күзелин чедип алганнар. Кандыг аргаларыл дээр-ге ол аңгы улуг тема-дыр. Маңаа кара күштерниң талазынче кирген саттынык-чылар Горбачев биле Ельцин хөлчөк дузалааннар. Ельцин компартияны дүжүргөш, ССРЭ-ни чок кылгаш, чуртту капитализмче кирип ыдалапкан. Социализм тургузуу чаңгыс чүс чыл хамаанчок, чаңгыс кижин назыны безин четпээр. Ооң сайзырап олурган шаа-ла ол, удуртукчулар дыка хей частырыгларны кылган.

Кижин амытан кончуг мелегей, чөрүү. Бурган башкылар кижилер сайзыраарыңар, хөгжүзүңер дээр кызыдып-ла турар. Шаг-төөгүдөн бээр кижилер оларга шаптыктап келген. Харын-даа эртемденнер болуп төрүттүңүп келгеш, ажыдышкыннар кылырга, инквизация үезинде оларны өлүрүп турган болгай. Иисус Христосту база өлүрүп кааннар. Бистиң хөгжүлдөвистиң оруун бурганнар айтып берип турда-ла, кара күштерниң күткүлүңе алзып, өске угже көрүп, мынчага чедир согур, мелегей болуп артпышаан бис.

Чамдык кижилер социализмни хүлээп шыдавас, ону бактаар, ол ам кажан-даа келбес деп бодап чоруурлар. Башкыларның өөредиинде мынча дээр: "Делегейниң общиназы тургустунар деп чугаалап каан. Ынчангаш аңаа бүзүревес кижилер ооң чайлаш чогуң билип алыр болза эки." "Чаңгыс эпиг, демниг чоруктуң ажык-тыын билгиге чедир, кижин төрелгетен та кайы хире хилинчектенип кээр." "Чаа үени тургузар бис" — деп, Улуг Башкывыс мөңгө даңгыракты берген." Ынчангаш коммунизмниң бүгү делегейге тургустунары чайлаш чок. Тыва чонум билип алзың дээр бижидим.

Шыдыраа ОНДАР.
Кызыл хоорай.

Кадык болур дизе...

ШЫН ЧЕМНЕНИРИ ЧУГУЛА

Республиканың 1 дугаар эмнел-гезинде хан-дамыр төвү ажиттын-ганындан бээр 5 чыл чеде берген. Чонга дуза чедиреринден аңгыда, төптүн эмчилери профилактика ажылын база чорудуп турар. Бо удаада төптүн невролог эмчизи Айдыс Кыргыстың чартыктаар аарыгны болдурбазының бир арга-зы – шын чемненириниң дугайында сүмезин таныштыраал.

Шын чемненири, чартыктаашкынны (инсульт) болдурбазы, 85 хуузу баш удур хемчеглер-биле холбашкан. Хан базышкыны биле чартыктаашкынны келир үеде эвээжедир азы чок кылыр деп бодаар болза, шын чемнениринче улуг кичээнгеи салыры чугула. Эмчилерниң чугаазы-биле алырга, барыын чүктүң (Европа, АКШ, Россия) чурттаачыларының чип турар чеми хан базышкыны биле чартыктаашкынны 58 хуу көвүдөдип турар. Чартыктаашкынны болдурбазы-биле баш удур хемчеглерни алыры 5 минутаның ажылы эвес, а бүдүн чурттал-

ганы эде көрүп өскертири.

Чартыктаашкынны болдурбазы дээр-ге хүн бүрүде чип турар чемни кадык-шылга ажыктыг чемнер-биле солугуру. Чижээлээрге, эртенниң-не сулалыг кадыкты (овсяная каша) чип чаңчыгар болзунарза, ол чем кижиниң мага-бодунда холестерин деп бүдүмелди эвээжедир-биле аажок дузалыг.

ЧАРТЫКТААШКЫННЫ
БОЛДУРБАЗЫНЫҢ БАЗЫМНАРЫ

Бирги базым: холестеринни эвээжедир. Өскээр чугаалаарга, хүн бүрүде чип турар чемни холестеринни эвээжедир чемнер-биле солугуру. А ол дээрге сулалыг кадык, миндаль, чочак тараа аймаа (бобы), үзү эвээш чем кижиниң организмде холестеринни 40 хуу эвээжедир. Ону тускай холестерин бадырар эмнер-биле деңнеп болур. Кижиниң ма-

га-бодунда холестеринни эвээжедир чартыктаашкынны болдурбазын 25 хуу эвээжедип турар.

Ийги базым: хүн бүрүде ногаа биле чимис аймаан чири. Ногаа биле фрукт аймааның ажыын чугаалаар болза, олар антиоксидантыларлыг бүдүмелдерлиг болуп турар. Ол бүдүмелдер дамырларның ыжыын болгаш ханазынга чаглар чыгыры (холестериновая бляжка) болдурбазы дээш демисежип турар. Оон аңгыда антиоксидантылар хан дамырларын алгыдып, хан эргилдезин экижидер. Чартыктаашкынны болдурбас деп бодаар болза, ногаа биле чимис аймаан хөйү-биле чири чугула. Эртемденнерниң бадыткааны-биле калий эвээш азы калий чок чемнер чартыктай бээрин 30 хуу көвүдөдип турар. Хүнде 2-3 банан, адыш хире чернослив чири болза, чартыктааш-

кынны болдурбайн барып

Ногаа аймаандан фоласоль азы шпинат ажы деннерниң чугаазы-биле мелдиг чем чип турар ул болгаш чартыктаашкын деп эвээш аарып турар. Фолат аңгыда магний болгаш калий чири чугула. Ол ийи бүдүмелдер, хан базышкыны-биле кынны эвээжедип турар. кальций бүдүмелдер сүттү бар, ынчалзажок сүттү үс болбаазыраткаш, ижери азы жиренный). Хүннүн хемчээ Сүттен аңгыда магний-биле нер: кара фасоль, шпинат би

Үшкү базым: дустуг чедир. Натрийлиг чемнер эвээжедир чугула. Бистиң деп бодап турар чемивисти безин натрий хөй. Чижээ, к аңгы-аңгы соустар.

Республиканың №1 эл парла

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

БАЛЫКЧЫЛАРНЫҢ
КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

Барыын Сибирьниң балык ажил-агыйлыг суг кур-лавырларындан балыктаарының чурумунуң дугайында Россияның Көдээ ажил-агый яамызының 2014 чылдың октябрь 22-де №402 дужаалын өзугаар балык ажил-агыйлыг суг объектилериниң биологтук байлаан тударына хоруглуг үелерни тургускан.

АПРЕЛЬДЕН ЭГЕЛЭЭШ БАЛЫКТААРЫ
ХОРУГЛУГ ҮЕЛЕР:

Сугнуң биологтук байлааның шупту хевирлерин тудары хоруглуг:

Улуг-Хемниң суг курлавырлары

Апрель 20-ден июнь 20-ге чедир – Улуг-Хемниң бодунга болгаш оң адырларына база ол ышкаш Улуг-Хемниң суг хөөлбектеринге.

Тыва Республиканың хөлдөрүнге:

Май 1-ден июнь 30-ге чедир – Нойон-Хөлге, Хамсыра хемниң аккан бажында хөлдөргө болгаш оң адырларында суг хөөлбектеринге Чаваш хемниң үнген аксынга чедир;

Май 1-ден июнь 10-га чедир – республиканың өске хөлдөрүнге, лещтен аңгызын тударын хораан.

Чурттаачылыг черлерниң административтиг кызыгаарының иштинге хем куду азы хем өрү 500 метрден эртпейн балык тудар сырткыштың бажын ийден эрттирбейн балыктаары чөпшээрелдиг.

(Төлөвирлиг үндөзүңгө парлаан)

КҮШ ЧОК ДЕП САНААР

Мөңгүн-Тайга кожуунуң Мугур-Аксы ортумак школазын 2009 чылда дооскан Адыгжы Александрович НАМЫНЫҢ адынга тывыскан 17 АА 0013237 дугаарлыг аттестаттың читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

(Төлөвирлиг үндөзүңгө парлаан)

Хуу чуртталга бажыны тудуп алырынга
ЧЕР УЧАСТОКТАРЫН садып турар.
Тел: 8(39422) 5-00-52, 8923-669-1190

(Төлөвирлиг үндөзүңгө парлаан)

Вакансии в Спортивно-оздоровительный сбор «СПОРТСМЕН»

с дневным пребыванием
детей на базе МАУ «Спорт»
города Кызыла требуются:

Начальник сбора
Воспитатели
Вожатые

Все вопросы по номеру
2-16-16.

(Төлөвирлиг үндөзүңгө парлаан)

Малчыннар турлагларына
СУГ КУДУКТАРЫН
өрүмнөп казып турар.
Тел: 8(39422) 5-10-30,
8913-444-44-05

(Төлөвирлиг үндөзүңгө парлаан)

ИЗВЕЩЕНИЕ

В администрацию Чаа-Хольского района поступило заявление от гр. Российской Федерации, Чечекпаа Руслана Эрес-ооловича о предоставлении земельного участка в аренду сроком на 49 (сорок девять) лет из земель сельскохозяйственного назначения для ведения личного подсобного хозяйства, расположенного по адресу: Российская Федерация, Республика Тыва, Чаа-Хольский район, местечко «Ортаа Кызыл-Даг», с общей площадью 5000 кв.м. с кадастровым № 17:14:0701003:21. В рамках действующего законодательства в течение 30 дней со дня опубликования данной информации администрация Чаа-Хольского района принимает письменные возражения по данному заявлению.

Начальник отдела по земельным и имущественным отношениям администрации Чаа-Хольского кожууна
Кенден Х.П.

(Төлөвирлиг үндөзүңгө парлаан)

«СЕРЕБРЯНКА» САНАТОРИ

2018 чылдың апрель 28-тен май 6-га чедир «Туран» сыын ажил-агыйының баазында чурумалдыг агаар-бойдустуг черге эртер «Артык килиң чидир» деп организмге багай салдарлыг бооп болур янзы-бүрү бүдүмелдерден болгаш токсиннерден мага-ботту арыглаарының, артык килдер чидирериниң база чараш дурт-сын болгаш чаг программасына киржиринче чалап тур.

«Артык килиң чидир» деп программага киржир кижилерниң чагыгларын 2018 чылдың апрель 9-чедир хүлээп алыр. Телефон: 8-923-551-47-89.

(Төлөвирлиг үндөзүңгө парлаан)

Садыг
«ЛАМРИМ»

Өвөрдилге херекселдеринден
эгелээш бажың иштин аштап
арыглаар барааннар дээш
оон-даа өске херек чүүлдерни
садып турар.

ТЕРГИИН ЭКИ. ШИЛИЛГЕЗИ ХӨЙ.

Ажылдаар шактары: (понеделниктен пятница)
08.00 шактан 18.00 шакка чедир.

Суббота, улуг-хүнде: 09.00 шактан 18.00 шакка

АДРЕЗИВИС: Кызыл хоорай, Кечил-оол кудумчу:
18 (Автодор доктаамы, 3 дугаар школа чаны).

(Төлөвирлиг үндөзүңгө парлаан)

Аптека «МАНЛА»

Ажылдаар шактары:
понеделниктен пятницага
08.00 шактан 20.00 шакка чедир
субботада 09.00 шактан 20.00
чедир;
улуг-хүнде 09.00 шактан 19.00
чедир.
Адреси: Кызыл хоорай, Ке
кудумчузу, бажың 18; Лопсанча
чузу, бажың 42.

Харылзажыр телефоннары: 6-07-55; 5-45-3

(Төлөвирлиг үндөзүңгө парлаан)

Вашу рекламу прочтет вся Тува на страницах газеты «ШЫН».

«ШЫН» – газета, которая распространяется по всей территории республики. Т: 2-18-10.

солунуң сайтызы: //shyn.ru

электроннуң почтазы: shyntuva@mail.ru shyntuva@yandex.ru

Неделяның тиражи: 11474 экз. Үндүрүлгениң тиражи

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ:
Тыва Республиканың
Информатизация болгаш
харылзаа яамызы.

Кол редакторнуң хүлээлгезин
күүседип турар Д.С. МОНГУШ

Редакцияның болгаш үндүрүкчүнүң
адреси: 667000. Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100, каб.: 29-32

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор А.С. Шойун – 2-01-35.
Кол редакторнуң орадакчызы Д.С. Монгуш – 2-17-91.
Секретарь В.М. Чакар – 2-30-69; тел/факс (394-22) 2-30-69.
Бухгалтерия, реклама, чарлал килдизи (Н.Б.-Б. Оюн, Н.К. Санчай-оол, А.А. Лагбы) – 2-18-10.
РЕДАКЦИЯНЫҢ КИЛДИСТЕРИ:
Ниитилел-политиктиг (редактору Ш.М. Суван, корр. А.А. Ондар).
Экономика, үлетпүр болгаш көдээ ажил-агый (редактору А.Н. Соян).
Социал айтырыглар (редактору Н.С. Эрген, корр. Ш.Н. Ховалыг) – 2-17-94.
Культура, чогаал, медээлер база спорт (редактору Э.Н. Кол, корр. А.Д.-Б.Түлүш).
Очулга (очулдурукчу А.К. Ооржак).
Солун чыскаакчылары С.Н. Монгуш, А.К. Ооржак.
Корректорлар А.Ч. Чамзырын, Ч.Н. Мачык.

Расч. счет № 40603810900004000277
Корр. счет № 30101810500000000735
БИК 049304735 ИНН 1701008465
КПП 1701010001
ОАО АБ «Народный Банк Республики
Тыва» г. Кызыл.

Харылзаа, информация технология-
лары болгаш массалыг коммуникация-
лар адырына хайгаарал талазы-биле
Федералдыг албанниң Тыва Респуб-
лика талазы-биле эргелели «Шын»
солуну 2012 чылдың декабрь 3-те
бүрүттээн. Хоречилелдин дугаары – ПИ
№ Т17-00068.

Солуну «Тываполиграф» ААН-ге парл
(Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко, Т)
Солунда парлаттынган материал
торларының бодалдары редакцияның т
дүүшпейн барып болур. Айыттынган сан
өске-даа фактылары, дыңнадылары дээ
боттары харылаар.

Чагыдылга индекс: хуу кыжылар – 11;
организацияларга – 31730
Солун неделяда үш катап үнөр.
Хемчээли 3 парлаар ама.
Номериң парлаггаже дужааган
график өзүгаар – 21.00, херек кырында
Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефон